

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця  
на правах рукопису

**КУХАРУК ОЛЬГА ЮРІЇВНА**

УДК 316.61:314.159.923.2 (043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ  
РІЗНИХ ЕТНОМОВНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

\_\_\_\_\_ О.Ю. Кухарук

Науковий керівник – Слюсаревський Микола Миколайович, кандидат психологічних наук, член-кореспондент НАПН України

Київ – 2020

## АНОТАЦІЯ

**Кухарук О.Ю. Особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2020.

*Ключові слова:* етнічна спільнота, етнічна ідентичність, етномовна група, етномовна ідентичність, соціальна ідентичність.

У роботі представлено результати дослідження особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства. Актуальність дослідження обумовлена наявністю в Україні щонайменше кількох етномовних груп, що різняться між собою як рідною мовою, так і мовою спілкування. Це неминуче породжує багато дискусій і конфліктів щодо того, як різна мовна належність впливає на відчуття себе українцем. З'ясування особливостей етнічної ідентичності, зокрема її етномовних характеристик, у різних етномовних групах, дає можливість розробити рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні.

Проаналізовано основні підходи до вивчення етнічної та етномовної ідентичностей. Визначено, що доцільно спиратись на дослідження, які етнічну ідентичність трактують, як складову частину соціальної ідентичності особистості, яка стосується усвідомлення та переживання своєї належності до певної етнічної спільноти. У вивченні етнічної спільноти слід спиратись на визначення її як реальної, стійкої у своєму існуванні групи людей, які усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються як етнодиференційовальні. Етномовна ідентичність трактується як частина етнічної ідентичності особистості, яку можна визначити як знання і переживання власної належності до етномовної групи (груп). Етномовна (етнолінгвістична) група – це група, об'єднана як спільною етнічною ознакою, так і мовою. Встановлено, що зв'язок етномовної та етнічної ідентичностей

є багато-багатозначним, полідетермінованим, складним за своєю природою; особливості його формування та проявів залежать від індивідуальних особливостей, соціальних груп, до яких належить особа, та загальних соціальних процесів.

Обґрунтовано комплексну програму емпіричного дослідження для визначення особливостей етнічної та етномовної ідентичності в різних етномовних групах. Розроблено методикку «Етномовна ідентичність» для визначення особливостей етномовної ідентичності особистості, що враховує особливості прояву когнітивного та афективного її складників та етномовних настановлень. Під час пілотного дослідження проведено процедури перевірки узгодженості (коефіцієнт  $\alpha$ -Кронбаха) та надійності (ретестові проби) психологічного інструментарію. За результатами цих процедур відібрані та розроблені методики були визнані придатними для подальшого використання.

Загалом у дослідженні взяли участь 702 особи, із них 95 – в пілотному, 607 осіб – в основному емпіричному дослідженні. На основному етапі емпіричного дослідження було охоплено шість регіонів України. Основну групу досліджуваних склали студенти ЗВО віком 18-25 років різних спеціальностей.

Опрацювання даних відбувалось із застосуванням таких статистичних процедур, як розрахунок описових статистик (метод середніх) для визначення рівня прояву досліджуваних характеристик, однофакторний дисперсійний аналіз для встановлення міжгрупових відмінностей прояву досліджуваних характеристик, обчислення коефіцієнтів кореляції та метод попарного порівняння коефіцієнтів кореляцій для встановлення та порівняння особливостей взаємозв'язку характеристики етнічної та етномовної ідентичностей.

За критеріями етномовної самоідентифікації «рідна мова» і «мова спілкування» виділено п'ять етномовних груп: монолінгвальна українськомовна група; українсько-двомовна– українська мова є рідною, але мовами спілкування є обидві мови; група у якій українська – рідна, а мова спілкування – російська; двомовна група – українська мова виконує роль мови спілкування і рідної мови разом із російською; повністю

російськомовна група. Монолінгвальні групи є більш однорідними за регіональним складом, політичними поглядами респондентів, мовою сім'ї та оточення. Три білінгвальні групи у більшій мірі утворені представниками різних регіонів, їхні сім'ї послуговуються різними мовами спілкування, вони є носіями різних політичних поглядів. Ці групи відображають основні стратегії етномовної ідентифікації в українському суспільстві.

Особливості етнічної та етномовної ідентичностей описано через порівняння прояву їх характеристик у різних етномовних групах. Виявлено, що у досліджуваних групах спостерігаються спільні для всіх груп особливості прояву етнічної ідентичності: вираженість етнічної ідентичності та її компонентів є вищою за середню; провідним типом етнічної ідентичності у всіх етномовних групах є нормальна етнічна ідентичність – дотримання балансу між наданням переваги своїй етнічній групі та прийняттям інших; середній, ближчий до низького, рівень рефлексивності етнічної ідентичності.

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу виявлено значущі міжгрупові відмінності при порівнянні таких характеристик етнічної ідентичності: вираженість етнічної ідентичності, типи етнічної ідентичності: етнічний фанатизм, етнічний егоїзм, етнічний ізоляціонізм, етнічна індиферентність та рефлексивність етнічної ідентичності. Виявлено, що немає значущих міжгрупових відмінностей у проявах таких характеристик етнічної ідентичності, як «позитивна етнічна ідентичність» та «етнічний нігілізм». Всі виявлені відмінності, хоча і є статистично значущими, але виражені помірно.

За силою прояву характеристик етнічної ідентичності найбільша міжгрупова дистанція спостерігається між монолінгвальними групами українськомовних і російськомовних українців. Незалежно від характеристики етнічної ідентичності для цих груп завжди характерні протилежні крайні значення. Білінгвальні групи залежно від досліджуваної характеристики можуть бути по-різному об'єднані за ознакою подібності то з одним, то з другим умовним «полюсом» російсько-українського

мовного континууму або об'єднуватися в окремий клас. До російськомовної групи найчастіше подібні ті, для кого обидві мови є і рідними, і мовами спілкування, до українськомовної – ті, для кого українська – рідна, а мовами спілкування є українська і російська. Зроблено висновок, що міжгрупові відмінності визначаються використанням української мови як критерію етномовної ідентифікації.

Виявлено, що особливості прояву етномовної ідентичності помітно відрізняються від особливостей прояву етнічної ідентичності. За всіма характеристиками української етномовної ідентичності спостерігаються значні і статистично значущі міжгрупові відмінності. У кожній із груп досліджувані ознаки проявлені по-різному. Найбільше міжгрупові відмінності проявлені за афективною складовою етномовної ідентичності та етномовним атитюдом.

Зроблено висновок, що прояв етномовних характеристик більше зумовлений належністю етномовної групи та представленістю української мови в ній порівняно із загальними характеристиками етнічної ідентичності. На рівні етномовної ідентичності виявлене міжгрупове протиставлення, яке у разі ототожнення етнічної і мовної належності, може трактуватись як етнічне, хоча за своєю природою є етномовним.

За допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона визначено особливості взаємозв'язків між етнічними та етномовними характеристиками етнічної ідентичності. Вставновлено, що найчастіше спостерігаються та найсильніше проявляються кореляції між типами етнічної гіперідентичності (етнічний ізоляціонізм, етнічний егоїзм, етнічний фанатизм), вираженістю та рефлексованістю етнічної ідентичності, з одного боку та афективним складником мовної ідентичності й етномовним атитюдом, з другого. Всі отримані значущі кореляції перебувають на слабкому чи середньому рівні (за шкалою Чеддока). Сильні етнічно-етномовні кореляції не виявлено. Відсутність сильних зв'язків доводить відсутність імовірної тотожності і повного взаємозумовлення етнічної та етномовної ідентичностей. На основі попарного порівняння коефіцієнтів кореляції у визначених кореляційних

плеядах у різних етномовних групах встановлено, що більшість визначених кореляційних зв'язків подібні між собою, між ними немає статистично значущих відмінностей.

Особливості кореляційних зв'язків – різні за силою, спрямованістю або відсутні для одних пар змінних і наявні для інших, повторювані у різних етномовних групах – дають підстави констатувати складність та неоднозначність взаємовпливів і визначати їх як багато-багатозначні зв'язки між елементами різної ієрархії в структурі особистості.

На основі визначених особливостей етнічної ідентичності української студентської молоді розроблено рекомендації щодо реалізації мовної політики в Україні, які передбачають удосконалення у сфері мовної політики. Основою для доповнення мовної політики має стати врахування етномовної структури українського суспільства, психологічних особливостей етнічної, мовної та етномовної ідентичностей у кожній з етномовних груп. Розвиток українськомовної ідентичності та національної єдності має спиратися на пошук національних, етнічних, етномовних та мовних ознак ідентифікації, що є спільними та об'єднавчими для більшості етномовних груп. Такими ознаками можуть бути позитивні настановлення щодо української мови, значення мови як символу держави та безпеки, інші національно ідентифікувальні ознаки, зокрема символічні, що сприяють національній єдності.

## **SUMMARY**

**Kukharuk O. Peculiarities of ethnic identity in different ethnolinguistic groups of ukrainian students.** – On the rights of the manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in Psychological Sciences in specialty 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

Key words: ethnic identity, ethnolinguistic group, ethnolinguistic identity, social identity, ethnos.

Research actuality originates from the urgent challenges of the nation and state formation Ukraine is facing now. The language situation in Ukraine has never been an easy one. Currently there are at least a few ethno-lingual groups that are distinguished by their mother tongue as well as the language of communication. It inevitably brings forth multiple discussions and conflicts regarding how a different language affiliation influences self-perception of being a Ukrainian. In such conditions the study of the Ukrainian ethnic identity of the representatives of various ethno-lingual groups has great significance.

Ethnic identity is defined as a part of a person's social identity, which relates to the knowledge and the feeling of belonging to an ethnic community. An ethnic community is defined as a real, stable group of people who perceive themselves as its members on the basis of any features that are perceived as ethno-differentiating. Ethno-lingual identity is interpreted as part of the ethnic identity, that can be defined as the knowledge and experience of belonging to an ethno-lingual group (groups). An ethno-lingual group is a group the members of which are united by both a common ethnic origin and a language.

It is established that the connection between ethnolinguistic and ethnic identities is multi-multivalued, polydeterministic, complex in its nature; features of its formation and manifestations depend on individual characteristics, social groups to which a person belongs, and general social processes.

A program of empirical research has been developed to demonstrate the peculiarities of ethnic and ethno-lingual identities in different ethno-lingual groups. The developed methodology to determine the features of the ethno-lingual identity takes into account the peculiarities of the demonstration of its cognitive and affective components and ethno-lingual attitudes.

During the pilot study, procedures were performed to check the consistency (alpha Cronbach's coefficient) and reliability (retest tests) of the psychological instrument. As a result of these procedures, the selected and developed methods were recognized as suitable for further use.

The main stage of the empirical research covered six Ukrainian regions; sample - 607 people. The main group of students consisted of students aged 18-25 years of various specialties.

Data processing was performed using such statistical procedures as calculation of descriptive statistics (average method) to determine the level of occurrence of the studied characteristics, ANOVA analysis to establish intergroup differences in the appearance of the studied characteristics, calculation of correlation coefficients and pairwise comparison of correlation coefficients to determine and compare characteristics of ethnic and ethno-lingual identities.

The original classification of Ukrainian students ethno-lingual groups was suggested in the study. It's based on the combination of ethnic (attribution to the Ukrainian ethnos) and ethno-lingual criteriums (mother tongue and communication language). Five ethno-lingual groups were distinguished that reflect the main strategies of ethno-lingual identification of the Ukrainian students: monolingual Ukrainian-speaking group; group of the representatives that have the Ukrainian language as a mother tongue and both Ukrainian and Russian languages as communication languages; group of the representatives that have Ukrainian language as a mother tongue, language of communication is Russian; group that has both languages as a mother tongue as well as a language of communication; monolingual Russian language group.

Monolingual groups are more homogeneous in terms of regional composition, political views of respondents, language of family and environment. The three bilingual groups are largely consist of people from different regions, their families use different languages, and they have different political views. Distinguished groups reflect the main strategies of ethnolinguistic identification in Ukrainian society.

Peculiarities of ethnic and ethno-lingual identities are described through a comparison of the appearance of their characteristics in different ethno-lingual groups. It was determined that in the studied groups there are features common to all groups of the manifestation of ethnic identity: the severity of ethnic identity and its components is higher than average; the



main type of ethnic identity in all ethno-lingual groups is a normal ethnic identity; medium, close to low, level of reflection of ethnic identity.

One-way ANOVA analysis revealed significant intergroup differences when comparing the following characteristics of ethnic identity: the severity of ethnic identity, types of ethnic identity: ethnic bigotry, ethnic selfishness, ethnic isolationism, ethnic indifference and reflexivity of ethnic identity. The study proved that there are no significant intergroup differences in the appearance of such characteristics of ethnic identity as "positive ethnic identity" and "ethnic nihilism". All identified differences, although statistically significant, are moderate.

The research determined that the peculiarities of the manifestation of ethno-lingual identity differ significantly from the peculiarities of the appearance of ethnic identity. Also statistically significant intergroup differences are observed in all the characteristics of the Ukrainian ethno-lingual identity. In each of the groups, the studied characteristics are manifested differently. The greatest intergroup differences are observed in the affective component of ethno-lingual identity and ethno-lingual attitude.

By the strength of the manifestation of the characteristics of ethnic identity, the greatest intergroup distance is observed between the monolingual groups of Ukrainian-speaking and Russian-speaking Ukrainians. Regardless of the characteristics of ethnic identity, these groups are always characterized by opposite extremes. Bilingual groups, depending on the studied characteristic, can be united in different ways on the basis of similarity with one or the other conditional "pole" of the Russian-Ukrainian language continuum or be united in a separate class. The Russian-speaking group is most often similar to those for whom both languages are native and the languages of communication, to the Ukrainian-speaking group are those for whom Ukrainian is the native language, and the languages of communication are Ukrainian and Russian. It is concluded that intergroup differences are determined by the use of the Ukrainian language as a criterion for ethnolinguistic identification. It is revealed that the peculiarities of the manifestation of ethnolinguistic identity differ markedly from the peculiarities of the manifestation of ethnic

identity. Significant and statistically significant intergroup differences are observed in all characteristics of Ukrainian ethnolinguistic identity. In each of the groups, the studied characteristics are manifested differently. The greatest intergroup differences are manifested in the affective component of ethnolinguistic identity and ethnolinguistic attitude.

It is concluded that the manifestation of ethnolinguistic characteristics is more due to the affiliation of the ethnolinguistic group and the representation of the Ukrainian language in it compared to the general characteristics of ethnic identity. At the level of ethnolinguistic identity, an intergroup opposition has been revealed, which in the case of identification of ethnicity and linguistic affiliation, can be interpreted as ethnic, although by its nature it is ethnolinguistic.

Pearson's correlation coefficient was used to determine the relationship between ethnic and ethnolinguistic characteristics of ethnic identity. It is established that the most frequently observed and strongest correlations between the types of ethnic hyperidentity (ethnic isolationism, ethnic selfishness, ethnic bigotry), the expression and reflection of ethnic identity, on the one hand and the affective component of linguistic identity and ethnolinguistic identity on the other. All significant correlations are at a weak or medium level (on the Chaddock scale). Strong ethnic-ethno-lingual correlations were not detected. Peculiarities of correlations - different in strength, direction or absent for some pairs of variables and available for others, repeated in different ethno-lingual groups - give grounds to state the complexity and ambiguity of interactions and define them as multi-valued connections between elements of different hierarchy in personality structure.

The lack of strong connections proves the lack of probable identity and complete interdependence of ethnic and ethnolinguistic identities. Based on a pairwise comparison of correlation coefficients in certain correlations pairs in different ethnolinguistic groups, it was found that most of the identified correlations are similar to each other, there are no statistically significant differences between them. Peculiarities of correlations - different in strength, direction or absent for some pairs of variables and available for others, repeated in different ethnolinguistic groups - give grounds to state the complexity and ambiguity of

interactions and define them as multi-valued connections between elements of different hierarchy in personality structure.

Based on certain features of the ethnic identity of Ukrainian student youth, recommendations for the implementation of language policy in Ukraine were developed, which provide for improvements in the field of language policy. The basis for supplementing the language policy should be to take into account the ethnolinguistic structure of Ukrainian society, the psychological features of ethnic, linguistic and ethnolinguistic identities in each of the ethnolinguistic groups. The development of Ukrainian-language identity and national unity should be based on the search for national, ethnic, ethnolinguistic and linguistic features of identification that are common and unifying for most ethnolinguistic groups. Such features may be positive attitudes towards the Ukrainian language, the importance of language as a symbol of the state and security, and other nationally identifying features, including symbolic ones, that promote national unity.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

### *А. Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації* *Статті у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:*

1. Кухарук, О. Ю. (2016) Основні теоретичні та емпіричні підходи до вивчення взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. статей. 38 (41), 40-50.

2. Кухарук, О.Ю. (2017) Соціально-психологічні особливості взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді. *Проблеми політичної психології*: зб. наук. праць. 6(20), 226-234.

3. Кухарук, О.Ю. (2015) Теоретичні засади емпіричного дослідження етнонаціональної ідентичності. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*: зб. наук. праць. 7, 98-114.

4. Кухарук, О.Ю. (2010) Характеристики мовної ідентичності особистості, що впливають на етнонаціональну ідентичність. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць. 10 (12), 272-282.

*Публікація у виданні, яке входить до міжнародних наукометричних баз:*

5. Кухарук, О.Ю. (2015) Характеристики та детермінанти етнонаціональної ідентичності української молоді. *Психологічні перспективи*: зб. наук. праць. 25, 119-130.

### **Б. Опубліковані праці апробаційного характеру**

6. Кухарук, О.Ю. Взаємозв'язок етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді: соціально-психологічний вимір. *Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання*: матеріали всеукр. наукової конференції (6 грудня 2017 року, м. Чернігів). 162-163.

7. Кухарук, О.Ю. Методологічні принципи дослідження етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Особистість у сучасному світі*: матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю 20-22 листопада 2014 року. 45-48.

8. Кухарук, О.Ю. Мовна та етнонаціональна ідентичності: взаємозв'язки і можливості для націєтворення. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*: тези доп. II-го круглого столу (19 квітня 2019 р., м. Київ). 11-12. URL: [http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ISPP\\_KS\\_2019.pdf](http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ISPP_KS_2019.pdf).

9. Кухарук, О.Ю. Особливості дослідження етнонаціональної та мовної ідентичності. *Вектори психології -2010*: матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції ХНУ ім. В.Н. Каразіна (12-13 квітня 2010 р). 57-59

10. Кухарук, О.Ю. Переживання війни у сучасному світі: конфлікт ідентичностей. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*: тези доп. I-го круглого столу (19 квітня 2018 р., м. Київ). 44-45. URL: [http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ISPP\\_KS\\_2018.pdf](http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ISPP_KS_2018.pdf)

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ</b>	16
<b>ВСТУП</b>	17
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ РІЗНИХ ЕТНОМОВНИХ ГРУП</b>	24
1.1. Основні соціально-психологічні характеристики етнічної ідентичності	24
1.2. Соціально-психологічні підходи до вивчення етномовних особливостей етнічної ідентичності	35
1.3. Етнічна та етномовна ідентичності: взаємозв'язки, взаємовпливи, особливості структури	45
1.4. Проблеми етнічної та етномовної ідентичності етномовних груп: український вимір	52
Висновки до першого розділу	60
<b>РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНОМОВНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА</b>	63
2.1. Планування та організація емпіричного дослідження, опис емпіричних показників	63
2.2. Обґрунтування вибору, розробка та опис методичного інструментарію емпіричного дослідження	74
2.3. Підготовчий етап дослідження особливостей етнічної ідентичності етномовних груп українського студентства	80
2.4. Загальна характеристика основного етапу дослідження	89
Висновки до другого розділу	93

<b>РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЕТНІЧНОЇ ТА ЕТНОМОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНОМОВНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА</b>	<b>95</b>
3.1. Соціально-психологічна характеристика етномовних груп українського студентства	95
3.2. Особливості прояву етнічної ідентичності у представників різних етномовних груп української студентської молоді	108
3.2.1. Загальні характеристики етнічної ідентичності української студентської молоді в етномовних групах	108
3.2.2. Міжгрупові відмінності проявів етномовних характеристик ідентичності представників етномовних груп	124
3.3. Особливості взаємозв'язку характеристик етнічної та етномовної ідентичностей	138
3.4. Рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні	154
Висновки до третього розділу	160
<b>ВИСНОВКИ</b>	<b>165</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b>	<b>169</b>
<b>ДОДАТКИ</b>	<b>188</b>

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДМ – етномовна група, до якої належать представники української етнічної групи, рідною мовою і мовою спілкування яких є дві мови – українська і російська

ЕІ – етнічна ідентичність

ЕМАТ – етномовний атитюд

ЕМІ – етномовна ідентичність

ЕМГ – етномовна група

РОС – етномовна група, до якої належать представники української етнічної групи, рідною мовою і мовою спілкування яких є російська

УЕМІ – українська етномовна ідентичність

УСМ – українська студентська молодь

УР – етномовна група, до якої належать представники української етнічної групи, рідною мовою яких є українська, мовою спілкування – російська

УДМ – етномовна група, до якої належать представники української етнічної групи, рідною мовою яких є українська, мовами спілкування – українська і російська

УУ – етномовна група, до якої належать представники української етнічної групи, рідною мовою і мовою спілкування яких є українська.



## ВСТУП

**Актуальність дослідження** впливає з нагальних завдань націє- і державотворення, які постали сьогодні перед Україною. Мовна ситуація в Україні ніколи не була простою. На цей час у країні є щонайменше кілька етномовних груп, що різняться між собою як рідною мовою, так і мовою спілкування. Це неминує породжує багато дискусій і конфліктів щодо того, як різна мовна належність впливає на відчуття себе українцем. За таких умов особливої ваги набуває вивчення української етнічної ідентичності представників різних етномовних груп.

Для соціальної психології тема етнічної ідентичності є однією із ключових. Різні підходи до вивчення етнічної ідентичності запропоновано в теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера, типології особистості Х. Маркуса і Ш. Кітаями, дослідженнях М. Брюера, Л. Дробіжевої, І. Кона, Т. Макпартленда, Дж. Міда, С. Рокаса Г. Солдатової, Г. Стефаненко, Дж. Фінні. Не залишається поза увагою і питання ролі мови в перебігу етнічних процесів, зокрема її впливу на етнічну ідентичність. Розглядається це питання крізь призму вивчення зв'язків між різними видами соціальної ідентичності (Дж. Мід, С. Московісі), проводяться етнолінгвістичні дослідження (Г. Джайлс, Дж. Фіні), аналізуються проблеми білінгвізму (Л. Блумфілд, М. Маккі, Ф. Сігуан).

Зважаючи на довгу та складну історію питання, традиційним воно є і для української наукової думки. Перші спроби вивчення етнічних особливостей українців були здійснені в Україні у ХІХ – першій половині ХХ століття (О. Бочковський, М. Грушевський, Д. Донцов, Ю. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, М. Міхновський, О. Потебня, В. Старосольський, К. Ушинський та ін).

Сучасні українські студії присвячені широкому колу етнопсихологічної проблематики (О. Блинова, П. Гнатенко, В. Горбунова, П. Горностай, І. Данилюк,

З. Карпенко, І. Кривонос, М. Корнєв, В. Павленко, М. Пірен, М. Слюсаревський, О. Яремчук та ін.). Зокрема, вивчається і проблематика етнічної, національної та громадянської ідентичності та її зв'язку з мовним питанням (А. Березін, В. Борисов, О. Васильченко, В. Васютинський, А. Голота, Е. Гришук, О. Духніч, І. Жадан, А. Коваленко, К. Коростеліна, О. Лозова, М. Пірен, Р. Синельников, М. Слюсаревський, С. Таглін, Н. Хазратова, О. Шевченко та ін.).

Незважаючи на значну кількість етнологічних студій, науковці не мають єдиної думки щодо ролі мови у визначенні і переживанні людиною етнічної належності. Питання, якими є соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності особи залежно від того, до якої етномовної групи вона належить, на сьогодні лишається вивченим не повністю. Соціальна значущість і недостатня розробленість цієї проблеми зумовили вибір теми дослідження.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Роботу виконано в межах науково-дослідної теми лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення» (2017-2019 рр., державний реєстраційний номер 0117U000193). Тему узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 628 від 15.06.2016 р.).

**Мета дослідження** – виявлення особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства та розробка психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо реалізації мовної політики в Україні.

**Завдання дослідження:**

1. Визначити зміст, сутність та співвідношення понять «етномовна група», «етнічна ідентичність», «етномовна ідентичність».

2. Обґрунтувати теоретико-методичні засади дослідження особливостей етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства, розробити методику дослідження етномовної ідентичності особистості.

3. Виділити та описати етномовні групи українського студентства.

4. З'ясувати особливості прояву та взаємозв'язків етнічної та етномовної ідентичностей у визначених етномовних групах.

5. Розробити психологічно обґрунтовані рекомендації щодо реалізації мовної політики в Україні.

**Об'єктом дослідження** стала етнічна ідентичність української студентської молоді.

**Предмет дослідження** – особливості етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства.

Щоб досягти означеної мети та розв'язати поставлені завдання, було розроблено програму дослідження. Для її реалізації застосовано комплекс **методів**, серед яких:

– *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення, метод теоретичного моделювання з метою опису теоретичних основ дослідження особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп;

– *емпіричні*: метод опитування та психологічного тестування. Для емпіричного вивчення особливостей етнічної ідентичності використано такі методики: направлене структуроване інтерв'ю, модифікований тест «20 висловлювань» Куна – Макпартленда (модифікація R. Mendoza-Denton), опитувальник «Вираженість етнічної ідентичності» Дж. Фінні, методика «Типи етнічної ідентичності» Г. Солдатової. Для вивчення етномовної ідентичності особистості розроблено методику «Етномовна ідентичність»;

– *методи статистичної обробки інформації*: описова математична статистика, порівняльний аналіз (t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок, однофакторний дисперсійний аналіз) для визначення особливостей та міжгрупових відмінностей у проявах характеристик етнічної ідентичності, для вивчення особливостей взаємозв'язків між цими характеристиками – коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона.

**Наукова новизна** результатів дослідження полягає в тому, що:

*Вперше:*

– *запропоновано оригінальну класифікацію етномовних груп українського студентства* на основі поєднання етнічного (належність до українського етносу) та етномовних критеріїв (рідна мова та мова спілкування). Виділено 5 етномовних груп, що відображають основні стратегії етномовної ідентифікації в українського студентства: монолінгвальна українськомовна група; група, для представників якої рідною мовою є українська, мовами спілкування – українська і російська; група, до якої належать ті, для кого рідною мовою є українська, мовою спілкування – російська; група, до якої належать ті, для кого рідною мовою і мовою спілкування є дві мови; монолінгвальна російськомовна група.

– *виявлено особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп*, які відображаються у міжгрупових відмінностях прояву її характеристик. Показано, що міжгрупові особливості етнічної ідентичності проявляються насамперед як відмінності в її етномовних символічно-афективних характеристиках, за котрими простежуються найбільш значущі відмінності в її проявах. Встановлено, що міжгрупові відмінності щодо загальних характеристик етнічної ідентичності виражені помітно слабше або не виражені зовсім. Доведено, що різниця в прояві характеристик етнічної ідентичності, за якими спостережено значущі міжгрупові відмінності, визначається місцем етномовної групи на українсько-російському мовному континуумі. Українській та російській

монолінгвальним групам етнічних українців притаманні протилежні мінімальні чи максимальні значення, залежно від параметрів етнічної ідентичності;

– з'ясовано, *особливості взаємозв'язків етнічної та етномовної ідентичностей українського студентства*. Етномовні характеристики етнічної ідентичності інтегровані в структуру етнічної ідентичності, але не є універсальним предиктором її загальних особливостей (виявлені кореляційні зв'язки є середніми або слабкими за силою прояву). Зв'язки між етнічною та етномовною ідентичністю є багато-багатозначними зв'язками між елементами різної ієрархії в структурі особистості. Доведено, що наявність таких зв'язків зумовлює подібність прояву характеристик етнічної ідентичності у всіх досліджуваних етномовних групах. Середня і слабка сила цих зв'язків пояснює нерівнозначну вираженість міжгрупових відмінностей (більші за етномовними характеристиками, менші – за іншими);

*Набули подальшого розвитку:*

– теорія соціальної ідентичності. Її доповнено положеннями про ціннісне значення етнічної та етномовної ідентичностей при міжгруповій взаємодії у різних етномовних групах;

– методичні підходи до вивчення етномовної ідентичності. У методичному вимірі етномовну ідентичність розглянуто як вид соціальної ідентичності, який потрібно вивчати враховуючи його структуру, а саме когнітивний і афективний складники.

**Практичне значення отриманих результатів** полягає у тому, що розроблено методичку «Етномовна ідентичність», яка дає можливість досліджувати особливості прояву афективних та когнітивних характеристик етномовної ідентичності. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для розроблення психологічно обґрунтованих стратегій державної мовної політики, а також підготовки навчальних, практичних, інформаційних

програм у державному та громадському секторі, що сприятимуть порозумінню між представниками різних етномовних груп в Україні та досягненню національної єдності.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** під час підготовки інформаційних матеріалів ГО «Агенція журналістики даних» (довідка № 38 від 20.05.2020) та у дослідницькій роботі ТОВ «Проінсайт Лаб» (довідка №10/05/20 від 10.05.2020). Дані щодо особливостей прояву етнічної ідентичності в цілому та її етномовних характеристик зокрема використовуються в процесі розроблення навчальних і просвітницьких програм, що здійснюються благодійною організацією «Благодійний фонд «Карітас Івано-Франківськ УГКЦ» (довідка № 205/1 від 22.06.2020).

**Апробація результатів дослідження.** Основні теоретичні положення та результати емпіричних досліджень були представлені на міжнародних науково-практичних конференціях: III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість в сучасному світі» (20-22 листопада 2014 року, м. Київ), Вектори психології (Харків, 12-13 квітня 2010 р), всеукраїнських наукових конференціях: Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання (6 грудня 2017 року, м. Чернігів), круглий стіл: I круглий стіл «Українське націотворення: між конфліктом і консенсусом» (19 квітня 2018 р., м. Київ), II круглий стіл «Українське націотворення: між конфліктом і консенсусом» (19 квітня 2019 р., м. Київ). Результати дисертації обговорювались на щорічних звітних конференціях та науково-методологічних семінарах, засіданнях лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2016-2020р.р.).

**Публікації.** Зміст дисертаційного дослідження відображено в п'яти одноосібних публікаціях у наукових фахових виданнях, включених до переліку

МОН України, з них 1 – у наукових виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який включає 204 найменування (із них 24 – англійською мовою), та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, основну частину дисертації викладено на 153 сторінках. Текст дисертації містить 4 рисунки і 48 таблиць. Додатки розміщено на 14 сторінках.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ РІЗНИХ ЕТНОМОВНИХ ГРУП

У розділі визначено основні соціально-психологічні характеристики етнічної ідентичності та представлено підходи до вивчення етномовних особливостей етнічної ідентичності, проаналізовано теоретичні підходи до трактування специфіки взаємозв'язків та взаємовпливів етнічної та етномовної ідентичностей, актуалізовано український вимір проблеми етнічної та етномовної ідентичностей у різних етномовних групах.

#### **1.1. Основні соціально-психологічні характеристики етнічної ідентичності**

Етнічне буття особистості має багато вимірів. У фокусі нашого дослідження – особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства. Виявлення та опис цих особливостей закономірно розпочати з визначення досліджуваних понять, теоретичного окреслення проблемних зон дослідження.

Дослідження етнічної ідентичності (ЕІ) у соціальній психології беруть свій початок від досліджень ідентичності соціальної, зокрема від поняття «ідентифікація», яке першим у категоріальний апарат психології ввів З. Фрейд. Соціальна ідентифікація в розумінні засновника психоаналізу – це насамперед ідентифікація суб'єкта з лідером. У ході подальшого вивчення цієї проблеми послідовниками З. Фрейда, зокрема Е. Еріксоном, поняття «ідентифікація» зазнає серйозних змін, трансформуючись і розширюючись до поняття «ідентичність». Ідентичність, за Е. Еріксоном, є завершальною стадією розвитку



«его», а розвиток ідентичності полягає в синтезі ідентифікацій з великими і малими спільнотами.

Від часу впровадження терміна «ідентифікація» минуло майже століття, і протягом цього періоду напрацьовано чимало ідей, концепцій і теорій. У більшості гуманітарних наук для вивчення етнічної ідентичності як теоретичну основу використовують такі підходи:

- примордіалізм (К. Гірц, Е. Сміт) – акцентує увагу на вродженості і заданості етнічної ідентичності, її низькій здатності до змін;

- інструменталізм (Дж. Нейгел, Р. Барт) – виходить з того, що ідентичність детермінується ситуативно;

- конструктивізм (Б. Андерсон, Е. Гобсбаум) – пояснює ідентичність як сконструйовану, а не об'єктивну реальність [95; 182; 183; 192].

У прикладному вимірі психологія пропонує велику кількість підходів до вивчення соціальної та етнічної ідентичності. Зокрема, К. Коростеліна [75] виділяє серед них теорії особистісної соціальної ідентичності (Дж. Марсія і Дж. Фінні [190; 196; 200]) і теорії рольових соціальних ідентичностей (Дж. Мід, Г. Брейкуелл) [197].

Наше дослідження буде ґрунтуватися переважно на концепції соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера. Згідно з їхніми ідеями соціальна ідентичність виникає не як результат міжособистісного спілкування між членами групи, а як результат спільного членства в ін-групі [203]. Розвиток ідентичності, за Дж. Тернером, пов'язаний із двома процесами: 1) асиміляцією та акомодациєю (відбором нових компонентів і пристосуванням структури до компонентів – переструктуруванням); 2) оцінкою (визначенням значення і цінності змістів ідентичності, як нових, так і старих).

За визначенням Г. Теджфела, на яке ми в подальшому будемо спиратись,

соціальна ідентичність – *«це та частина Я-концепції індивіда, яка виникає з усвідомлення свого членства в групі (чи групах) разом з ціннісним та емоційним значенням, що надається цьому членству»* [203, с. 255].

Відповідно, ґрунтуючись на цьому визначенні, Т. Стефаненко трактує етнічну ідентичність як складову частину соціальної ідентичності особистості, психологічну категорію, пов'язану з усвідомленням та переживанням своєї належності до певної етнічної спільноти. *Етнічна ідентичність – це передусім результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь ототожнення себе з ним і відокремлення від інших етносів* [158].

Більшість дослідників для опису етнічної ідентичності використовують типову для будь-якого виду соціальної ідентичності структуру. Етнічна ідентичність базується на трьох китах – знанні, поведінці та ставленні. Цю тріаду неодноразово випробували у своїх емпіричних дослідженнях Ю. Арутюнян, М. Губогло, Л. Дробіжева, В. Піменов, О. Шкаратан [5; 50; 57; 145].

Науковці під час досліджень зазвичай зосереджують увагу на вивченні двох основних компонентів – когнітивного (знання, уявлення про особливості власної групи та усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціальних ознак) та афективного (оцінка якостей власної групи, ставлення до членства в ній, його важливість для індивіда). Традиційно аналізу структурних елементів достатньо для опису ключових характеристик ідентичності [50; 58; 107; 108; 120; 149; 150; 167; 178].

Когнітивним компонентом етнічної ідентичності є уявлення про свою належність до етнічної групи. Основний зміст когнітивного складника етнічної ідентичності, на думку Г. Солдатової, становлять етносоціальні уявлення, які тією чи іншою мірою поділяють члени даної етнічної групи [150]. Особливими,

центральними серед таких уявлень є образи власної та інших етнічних груп. Етнічні образи формуються на основі трьох взаємопов'язаних процесів: (а) ототожнення особи з етнічною групою і її самовизначення через етнічну групу; (б) диференціації власної та інших етнічних груп та усвідомлення міжетнічних відмінностей (етнічна ідентифікація і міжетнічна диференціація); (в) усвідомленого ставлення до власної та інших етнічних груп.

Структуру когнітивного блоку національної (в етнічному контексті) ідентичності, за М. Барретом, утворюють такі елементи: знання про існування національної групи; категоризація себе як її члена; знання про національну територію; знання про національні символи, емблеми, інститути, звичаї, традиції, історичні події та історичні постаті, які символічно репрезентують націю; віра в спільне походження і спорідненість членів національної групи; віра в існування типових характеристик представників будь-якої національної групи (національні риси і національні стереотипи); віра в тісний взаємозв'язок індивіда і національної групи (відчутний ступінь своєї подібності до національного типу) [9].

Емоційний складник ідентичності реалізується як переживання своєї належності до групи і проявляється у формі різних етнічних почуттів. Ці почуття можуть визначатися базовими емоціями чи маскуватися вторинними, «соціалізованими» емоціями [150]. Позитивні почуття виявляються в задоволенні членством в етнічній спільноті, бажанні до неї належати, гордості з досягнень свого народу. Негативні почуття до власної етнічної спільноти найчастіше знаходять вияв у запереченні власної етнічної ідентичності, схильності віддавати перевагу іншим групам як референтним [158].

Згідно з результатами згаданого вище дослідження М. Баррета емоційний складник ідентичності містить такі елементи: а) суб'єктивна актуальність

національної ідентичності (при цьому, як довели дослідники, актуальність етнічної та національної ідентичності можуть суттєво відрізнятись); б) ступінь прив'язаності до національної ідентичності: готовність відмовитися від неї і значення, що надається членству в цій національній групі; в) почуття належності до національної групи (це і почуття близькості до інших членів даної групи, і почуття групової згуртованості та національної солідарності, і, нарешті, саме по собі почуття належності до національної спільноти); г) ступінь прив'язаності і почуттів до національної території; д) соціальні почуття (наприклад, національної гордості, національного сорому, національної провини, національної самоповаги) [9].

У низці досліджень постулюється, що всі засвоєні знання і ставлення мають ціннісний характер і тісно пов'язані із ціннісними орієнтаціями особистості. Дж. Тернер досить широко тлумачив ціннісне значення соціальної ідентичності. На його думку, важливо враховувати, як окрема особистість ідентифікує себе: «Теорія самокатегоризації заснована на тому, що соціальна ідентичність поширюється і на особисте «Я». Соціальні норми визначають і формують активність особистого «Я» і навпаки» [203].

Х. Гадамер вважав, що сформована ідентичність поєднує в собі вибір цілей, цінностей, переконань. Цей вибір актуалізується в період кризи ідентичності і є основою для подальшого визначення сенсу життя [31].

Якщо трактувати соціальну особистість через значущість складників її ідентичності, то слід визнати, що всі ці значущі складники належать до системи особистісних цінностей. Отже, ідентичність – це не лише набір уявлень і ставлень, а й ціннісне значення, яке надається і самій ідентичності, і її складникам [203].

Окрім загальної структури і ціннісного значення, є ще низка характеристик, які дають підстави розглядати етнічну ідентичність як складник соціальної:

1. Актуальність етнічної ідентичності. Цю категорію дослідники інтерпретують по-різному. Актуальність ідентичності найчастіше трактують як її значущість для індивіда і як інтергрупову категорію, яка описує значущість ідентичності всередині групи та забезпечує відокремленість однієї етнічної групи від іншої.

2. Значущість. Під значущістю розуміють відносну важливість етнічної належності особи порівняно з іншими ідентифікаціями. Поряд з терміном «значущість» використовують також термін «вираженість». Актуальність і значущість є різними за своєю суттю. Етнічна ідентичність може бути достатньо виражена, але набувати актуальності ситуативно, залежно від того, в яких умовах перебуває особа, наскільки необхідним є звертати увагу на власну етнічну належність.

3. Валентність. Валентність може бути позитивною або негативною. Валентність операціоналізується за допомогою суб'єктивного оцінювання етнічної ідентифікації, у найпростішому варіанті – позитивного, негативного або нейтрального, у більш складному – за допомогою градуйованих шкал або спеціальних опитувальників [120].

До характеристик, якими може бути описана етнічна ідентичність, належить також і рівень її усвідомленості. На думку Дж. Міда, є два основних логічно пов'язаних рівні ідентичності – несвідома й усвідомлювана ідентичності, які демонструють перехід від несвідомо засвоєних людиною норм, ролей і звичок іншого до осмисленого ставлення до себе і своєї поведінки [197]. Так, наявність у людини усвідомлюваної ідентичності говорить про особистісну свободу (відносну), здатність обмірковувати мету і тактику своєї поведінки. Завдяки низці досліджень з'ясовано, що людина з вищим рівнем рефлексії спроможна краще пояснити свою етнічну належність. Наприклад, у разі використання стандартного

тесту Куна – Макпартленда вона схильна давати більше відповідей щодо власної ідентичності та окремих її видів [68; 69; 78].

Етнічну ідентичність можна також описати на основі її функцій, серед яких орієнтаційна, структурувальна, формування цілей, екзистенційна на [3; 120; 150; 156]. Тоді перед дослідниками постає питання: а якими ж мають бути характеристики етнічної ідентичності, щоб етнос успішно виконував ці психологічні функції? Вирішити його можна, спираючись на поняття сформованої етнічної ідентичності.

Певний задовільний, позитивний, збалансований за більшістю характеристик рівень прояву етнічної ідентичності можна охарактеризувати як сформовану етнічну ідентичність. Сформована етнічна ідентичність характеризується позитивною валентністю, актуальністю та значущістю для особи, забезпечується балансом високої етнічної самооцінки, сформованістю уявлень про етнічну інгрупу та аутгрупи і їхні психологічні особливості, толерантністю до власної та інших етнічних груп і детермінує соціально-психологічну адаптацію особи до умов міжособової та міжгрупової (міжетнічної) взаємодії [40].

За визначенням Г. Солдатової, позитивна етнічна ідентичність, характерна для більшості людей, являє собою такий баланс толерантності щодо ставлення до власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійного і стабільного існування етнічної групи, а з другого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. У її структурі адекватно співвідносяться позитивний образ своєї групи з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп [150]. За Г. Теджфелом і Дж. Тернером, позитивна соціальна ідентичність ґрунтується на порівнянні на свою користь інгрупи та аутгрупи [24; 203, 204]. В умовах нормального розвитку особистість

прагне зберегти позитивне ставлення до своєї групи і таким чином підтримати в собі позитивну ідентичність, що є загалом нормою існування людини.

Комфортне або некомфортне самопочуття відображається в поведінкових реакціях. За Г. Андреєвою, зіставлення власної групи ідентичності з іншими групами стає основою для побудови стратегії міжгрупової взаємодії. Ідентичність є елементом суб'єктивної реальності і водночас перебуває в динамічному зв'язку із станом суспільства; вона формується в процесі освоєння соціального світу. Сформована ідентичність як вираження засвоєної соціальної дійсності проявляється через діяльність особистості, яка таким чином може змінювати соціальну дійсність [3].

Процеси підтримання і реалізації позитивної соціальної ідентичності найчастіше пов'язані з двома групами мотивів. Перша група мотивів – формування і збереження позитивної самооцінки, друга – редукція невизначеності.

Перша група мотивів – формування і збереження позитивної самооцінки – базується на почутті самоповаги завдяки релевантному позитивному порівнянню своєї групи з іншими й утвердженню власного позитивного образу. Напрацювання позитивних відмінностей своєї групи є основою для позитивної соціальної ідентичності [191]. У таких випадках оцінка групи фактично стає частиною самооцінки її члена.

М. Хог і Д. Абрамс наголошують, що успішна міжгрупова дискримінація забезпечує позитивну соціальну ідентичність і збільшує рівень самоповаги. У цьому ракурсі самоповага є специфічним продуктом певних форм міжгрупової поведінки. Це має і зворотний ефект: загрози для почуття самоповаги посилюють міжгрупову дискримінацію. Можна сказати, що самоповага – це мотивувальна сила для специфічних форм міжгрупової поведінки. Н. Еллемерс і П. Мліські вважають, що, крім мотивації самоповаги (бути кращим), в ідентифікаційних

процесах діє мотивація відмінності (прагнення відрізнятись від інших). Вивчаючи стереотипи, поширені серед польських і нідерландських студентів, дослідники встановили, що в деяких випадках прагнення до набуття власної національної ідентичності є більш значущим, ніж створення позитивного національного іміджу [184].

М. Хог і Д. Абрамс звертають увагу на ще один вид мотивації – зменшення невизначеності [191]. Люди прагнуть редукувати суб'єктивну невизначеність щодо їхнього соціального світу і свого місця в ньому, тобто вони хочуть знати, ким вони є і як їм належить поводитися, ким є інші і як вони можуть себе повести. Соціальна категоризація пов'язує самовизначення, поведінку і сприймання з прототипами, що дає змогу описувати і прогнозувати поведінку і таким чином редукувати невизначеність. Визначеність допомагає передбачати поведінку інших, а значить, уникати небезпеки і планувати ефективну дію. Завдяки їй людина знає, що потрібно відчувати і як слід поводитися. Що більш невизначеною є Я-концепція, то більше людина прагне належати до релевантних (статусних) груп, які чітко визначають узгоджені прототипи. За надзвичайних обставин ці групи можуть проявляти ортодоксальність, чітко структуруватися щодо лідерства і влади.

Відповідно девальвація соціальної ідентичності може погіршувати самооцінку. І тоді особистість вдається до застосування низки стратегій, головна мета яких – зменшити негативізацію власної соціальної ідентичності шляхом використання різноманітних стратегій [191]. Наприклад, засвоюючи негативний атитюд щодо своєї етнічної ідентичності, людина може по-різному реагувати на негативні судження про свій етнос чи націю, а значить, і негативний образ самої себе, що склався в очах представників іншої групи. У цьому випадку вона має



можливість уникнути відчуття неповноцінності і зберегти високу самооцінку [200].

Ще однією такою стратегією є спосіб, коли негативні судження індивід відносить до інших членів своєї групи, а не до самого себе, тим самим встановлюючи дистанцію між групою і собою і підтримуючи індивідуальну позитивну ідентичність. Усвідомлення себе як члена групи, що негативно оцінюється, допускає і формування ідентичності за принципом «нехай ми і погані, але це справді ми» [200].

Стратегія соціальної творчості передбачає самокатегоризацію на основі нових підстав чи ознак в разі порівняння своєї групи з іншими. Стратегія соціальної конкуренції передбачає пряме змагання з представниками іншої групи, а стратегія соціальної мобільності проявляється через прагнення перейти в більш високостатусну групу [203].

Етнічна ідентичність – результат ототожнення себе з іншими етносами і відокремлення від них. Це ставить низку питань щодо того, на основі чого відбувається таке відокремлення, до чого приводить, чи формується у всіх представників групи однакова ідентичність, чи є спільними основи ідентичності, чи є однаковими (типовими) особливості її прояву. І якщо вони різні, то ця різність об'єднує чи роз'єднує групу?

Етнічна ідентичність являє собою складне явище; його сутність не можна зрозуміти без опису і визначення групи, у якій ця ідентичність формується, – етносу. У науковій думці наразі немає єдиного трактування поняття «етнос». Його розуміння залежить від того, у межах якої науки вивчають етнос, які погляди на природу етнічного сповідує той чи інший учений.

На думку етнологів Е. Сміта, допустимо розглядати поняття «етнічний» як такий, що характеризує етнос як «населення, що має власну назву, міфи про

спільне походження, спільну історичну пам'ять, один або декілька елементів спільної культури, прив'язаність до батьківщини і почуття солідарності та усвідомлення власної особливості у значної частини населення» [147, с. 18]. Дослідник зазначає: «Говорячи про етнічну ідентичність, основний акцент роблять на усвідомленні належності до культурної спільноти. Тобто етнічна ідентичність – це процес ідентифікації особи, в ході якого вона, крім власної індивідуальної неповторності, усвідомлює свою належність до певної культурної спільноти і пов'язаність із нею почуттям солідарності через спільні цінності та погляди» [там само, с. 60].

Розглядаючи питання етносу, важливо виокремити основне з погляду соціальної психології. Згідно з Т. Стефаненко, «для психолога важливі не відмінності – іноді справді радикальні – між підходами до інтерпретації етносу. Важливе те загальне, що є у всіх підходах – від М. Лацауруса і Г. Штейнталя до Л. Гумільова, – визнання, що етнос є для індивідів психологічною спільнотою, групою, яка за певних обставин може ставати референтною, а етнічна ідентичність являє собою одну з його найважливіших характеристик» [156, с. 2]. З позиції соціальної психології етнос можна визначити як реальну, стійку у своєму існуванні групу людей, що усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються як етнодиференціальні [там само]. За Г. Стефаненко, у соціально-психологічному вимірі етнос покликаний виконувати такі функції: 1) орієнтувати індивіда в навколишньому світі, забезпечувати його відносно впорядкованою інформацією; 2) задавати загальні життєві цінності; 3) захищати, відповідаючи не лише за соціальне, а й за фізичне самопочуття [157].

Етнічна різноманітність, різні умови існування і розвитку етносів приводять до того, що характеристики і функції етносу як психологічної спільноти зумовлюють величезну різноманітність форм його прояву. Не в

останню чергу особливості цього прояву залежать від того, як група в цілому і особа зокрема визнають і переживають свою етнічну належність, тобто від етнічної ідентичності.

На цьому етапі якраз і виникає більшість проблемних сфер, пов'язаних із темою нашого дослідження. Можемо припустити, що умовний «еталонний» етнос – це цілісна, однорідна група, яка розвивається і функціонує в однакових для всіх членів спільноти соціальних умовах. Тоді структура та особливості етнічної ідентичності в цілому однакові для більшості членів цієї спільноти. Але в модерному світі така ізольованість етносу неможлива, навіть за умови його унітарності. А для деяких етносів, наприклад українського, таких ідеальних умов розвитку і функціонування не було ніколи.

Неминуче постає питання: за умови належності до одного й того ж етносу, але за різних умов формування і функціонування етнічної ідентичності, чи буде етнічна ідентичність однаковою для представників різних субетнічних груп? Якщо різні формувальні елементи цієї ідентичності по-різному задані в суспільному бутті, то який за якістю і силою це буде мати зв'язок з етнічною ідентичністю? Далі, дотримуючись основних викладених тут теоретичних положень, проаналізуємо, якими є соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності залежно від того, до якої етномовної групи належить людина.

## **1.2. Соціально-психологічні підходи до вивчення етномовних особливостей етнічної ідентичності**

Особливості етнічної ідентичності представників етномовних груп у нашому дослідженні будуть описані на основі визначення характеристик етномовної ідентичності представників цих груп та встановлення їхнього

взаємозв'язку з особливостями етнічної ідентичності. Такий підхід дає змогу вийти за межі формальної констатації мовної належності та змістити фокус на власне соціально-психологічні прояви досліджуваних феноменів.

Зауважимо, що в нашій роботі ми будемо розглядати лише етнічний контекст мовної ідентичності, хоча явище мовної ідентичності в цілому є значно ширшим за етнічну сферу. Основною категорією теоретичного та емпіричного аналізу для нас буде етномовна ідентичність особистості.

В інтерпретації М. Губогло *мовна ідентичність – це сукупність мовних характеристик особистості чи групи, які охоплюють знання мови/мов чи мовну компетентність, вживання мов чи мовну поведінку і ставлення до мов* [50].

Поняття саме етномовної ідентичності ввів у психологію Г. Джайлс [186; 187; 188]. Розроблено воно було в межах авторської концепції етномовної життєздатності. За Г. Джайлсом, *етномовна ідентичність – це знання і переживання власної належності до етномовної групи чи груп* [188]. ЕМІ можна охарактеризувати через такі параметри (характеристики), як оцінка власного знання мови, ставлення до мови, схильність визначати етнічну належність за мовою [186; 187; ].

Етномовну ідентичність ми розглядаємо як складник етнічної ідентичності. А значить, усі згадані вище характеристики соціальної ідентичності будуть притаманні й етномовній ідентичності.

Формування ЕМІ відбувається в процесі етномовної самоідентифікації – ототожнення себе з певною етномовною спільнотою/групою, відмінною від інших у мультилінгвальному соціумі [110]. Чинником, що зумовлює відмінності в проявах етномовної ідентичності, є сприйняття власної етномовної групи як групи з високою або низькою етнолінгвістичною життєздатністю.

Згідно з теорією етнолінгвістичної ідентичності Г. Джайлса, якщо етнічна групова ідентичність стає важливою для індивіда; він може почати посилено

акцентувати увагу, свою та інших, на явних відмінностях своєї групи, таких як, наприклад, мова [188]. Члени етнолінгвістичних груп, як зрештою і члени будь-яких інших груп, прагнуть до збереження позитивної соціальної ідентичності, аби забезпечити таким чином високу самооцінку. Члени тих груп, для яких високу цінність становить рідна мова, спілкуючись із представниками інших груп, можуть використовувати різні стратегії підкреслення своїх психолінгвістичних відмінностей, зокрема використовувати певні стилі мовлення, переходити на інгрупову мову тощо. Однак якщо рідна мова є джерелом сорому і загрожує появою негативної соціальної ідентичності, індивід може застосовувати зовсім інші стратегії поведінки. Найбільш поширеною в цьому випадку є стратегія асиміляції з доміантною групою. При цьому індивід не лише використовує мову більшості, а й дуже часто прагне ідентифікувати себе з її носіями [199].

Етномовна ідентичність може посідати важливе місце в структурі ідентичностей, мати велике ціннісне значення. Але якщо етномовна група перебуває в умовах, коли етнічна мова утискається, етномовна ідентичність щодо етнічної мови може не формуватися, проявлятися в різних формах, заперечуватися або мати інші особливості розвитку й прояву. Значущість, вираженість і вплив на етнічну ідентичність буде залежати не лише від характеристик етномовної ідентичності, а й від особливостей і статусу етномовної групи.

Наприклад, дослідження Б. Вінера серед представників національних меншин (у т. ч. й українців) у Санкт-Петербурзі показало, що респонденти, які не знають своєї етнічної мови (тобто мови свого етносу), мають шанси ідентифікувати себе як росіян (тобто представників титульної групи) майже в сім разів вищі, ніж ті, хто знає таку мову. Етнічне походження респондентів та знання мови визнаються головними чинниками етнічної самоідентифікації. При цьому лише взаємодія і взаємозалежність між знанням мови та етнічною

самоідентифікацією є статистично значущою, на відміну від усіх інших етнодиференціювальних чинників [29]. Це свідчить про те, що групи меншості покладаються на мову і використовують її як доступну, зрозумілу основу власної ідентифікації.

Можемо припускати, що збережена сильна ідентифікація зі своєю етнічною групою слугує стимулом для вивчення і володіння мовою. Мова стає значущою етнодиференціювальною ознакою. У випадку групи меншості мова є чи не найбільш доступним способом збереження етнічної ідентичності, збереження мови може забезпечуватись лише внутрішніми сімейними практиками – щоденним спілкуванням між членами сім'ї та родичами, яке вписане у повсякденний побут. У той час як інші практики, які сприяють становленню та розвитку етнічної ідентичності, потребують додаткових зусиль.

Проте закономірності етнічного визначення в національних меншинах не завжди можуть бути поширені на етнічну більшість. Становлення етномовної ідентичності є невід'ємною частиною єдиного процесу становлення ідентичності особистості. Спорідненість процесів становлення етномовної ідентичності та цілісного становлення особистості маскує сутність і якісну специфіку першого, створює враження його природності, вродженості, генетичної заданості.

Проста модель становлення етномовної ідентичності передбачає певну динаміку: після народження людина засвоює в сім'ї мову свого народу, яка і є для неї рідною і збігається з мовою етносу, у більшості випадків державною мовою. Така модель, утім, не вичерпує всіх можливих варіантів розвитку етномовної ідентичності.

Як уже згадувалося вище, є значна кількість мовних змінних, які можуть визначати особливості етномовної ідентичності. Для емпіричної фіксації мовної належності М. Губогло виділяє 14 змінних, серед яких: рідна мова; перша мова, якою особа починала говорити; мови сімейного спілкування з батьками, з

близьким другом; мова навчання в початковій школі; мова телепередач; ступінь опанування мови своєї національності і державної (якщо не збігаються); бажані мови навчання в школі та ін. Більшість перерахованих індикаторів широко використовувалися в дослідженнях Інституту етнографії АН СРСР ще з кінця 1960-х років [51]. Охарактеризуємо деякі з них.

Мову дитина починає опановувати в ранньому дитинстві, саме тоді і з'являється *перша мова* дитини. Її можна визначити як мову, яку дитина почала застосовувати як інструмент спілкування з дорослими.

З погляду соціальної психології в понятті *рідна мова* потрібно виділяти два суттєвих аспекти. Перший – об'єктивний прояв мови. Рідна мова – це та, якою особистість може найбільш повно висловитись, передати свої думки, найбільш адекватно проявити себе в слові. Інший аспект – суб'єктивно-особистісний, що є складовою частиною особистісної самоідентичності. Він відображає ставлення людини до мов, якими вона володіє, передає мовне самовизначення особистості.

До соціальних чинників, що зумовлюють зміну рідної мови особистості, можна віднести і національну мозаїчність населення, мовну політику держави, що сприяє розвитку певних мов, високий престиж у громадській думці однієї з мов, поширеність національно змішаних шлюбів. Ієрархія цих чинників змінюється залежно від конкретних обставин [33; 174]. На думку М. Губогло, рідна мова являє собою не соціолінгвістичну, а етнопсихологічну категорію, за допомогою якої індивід через свою мовну ідентичність підтверджує, підкріплює свою етнічну належність або виявляє сумнів щодо неї [50].

М. Шульга вважає, що зміна рідної мови особистості проходить наступним чином: людина оволодіває другою мовою, яка з часом стає для неї функціонально першою, і завершається цей процес усвідомленням особистістю другої мови як рідної. Отже умовою зміни рідної мови є оволодіння другою мовою [175].

Така функціонально правильна схема, не враховує, що усвідомлення мови

як рідної, може стояти на початку ланцюжка і вести до оволодіння нею і усвідомленої зміни використання однієї мови на іншу. У схемі запропонованій автором йдеться про суті неусвідомлювані мотиви зміни мови. Разом з тим відомі випадки, коли ланцюжок змін починався саме із усвідомлення та появи відчуття спорідненості. Також не враховані ситуації зміни мови з примусу чи внаслідок інших маніпуляцій із суспільною свідомістю [114; 169].

У таких ситуаціях зміна рідної мови часто відбувається через покоління. Для першого покоління рідною мовою залишається мова, від якої довелося відмовитись на користь мови більшості. Однак, уже для другого покоління часто рідною мовою є та мова, яку засвоїли і використовують їх батьки (а не та, яка була рідною для батьків).

Окрім згаданих категорій, етномовний світ особистості можна характеризувати ще кількома ознаками, зокрема, такими, які дають можливість описувати процес зміни мови. Це доцільно робити, враховуючи той факт, що процес зміни мов є поширеним суспільним явищем. Адже немає країн, у яких не було би двомовних етнолінгвістичних груп. Різниця полягає лише у тому, що в одних державах (таких більшість) двомовність характерна представникам етнічних меншин, а у інших – представникам основного етносу. Поширеність явища двомовності спричинила його широке вивчення рядом гуманітарних наук. Одним із таких прикладів є канадська лінгвістична школа.

На думку М. Сігуана й У. Ф. Маккі, *головна, або першорядна мова (мова спілкування)* – це мова, з якою людина себе ототожнює, яку вважає своєю, використовує в особистому спілкуванні. Тобто мова, якою вона користується пріоритетно, зазвичай і перша за часом засвоєння. Двомовні індивіди, які підтримують тісні особистісні зв'язки двома мовами, дуже часто не знають, з якою з них себе ототожнювати. У багатьох із них друга мова стає головною [137]. Більшість учених зазначають, що для двомовного індивіда як для особистості



надзвичайно важливим є вплив на мовну поведінку тих умов, у яких друга чи обидві мови засвоювались [109].

М.Сігуан та У.Ф. Маккі виділяють наступні основні форми засвоєння двомовності [137]. Перша – засвоєння другої мови одночасно з першою (чи дещо пізніше) в ранньому дитинстві. Це так звана широка двомовність, коли індивід вільно володіє обома мовами і переключається з однієї на іншу. Друга форма двомовності виникає, коли дитина, що виросла в переважно одномовному середовищі, відкриває для себе другу мову, коли поступає в школу. Засвоєна таким чином двомовність може стати досить глибокою, але у зв'язку з соціальною ситуацією зберігає неоднаковість функції у практичному користуванні. Перша мова для дитини залишається основною, друга мовою соціальних контактів певного рівня. Третя форма засвоєння другої мови – спонтанна, здійснюється шляхом постійного і прямого контакту з суспільством, що спілкується даною мовою. Мовна компетентність залишається обмеженою, але рівень знань достатній для користування мовою як засобом спілкування. Четверта – засвоєння другої мови в рідній країні індивіда тільки в школі (класичне вивчення іноземної мови) [137].

Враховуючи зміни у використанні мов особистістю, деякі дослідники пропонують ввести ще одне поняття – «функціонально перша мова», тобто мова, якою особистість в даний момент користується.

Виокремлення цього поняття дозволяє зафіксувати інтенсивність користування особистістю мовами, якими вона володіє, тобто зробити синхронний зріз функціонування мов особистості. Також оперування цим терміном дає можливість розглянути послідовну зміну мов, витіснення їх одна одною.

Окрім того, широко застосовується і таке поняття, як *етнічна мова*. Під нею зазвичай розуміють реально існуючу знакову систему, яку певний соціум

використовує в певний проміжок часу. Формується вона одночасно з виникненням етносу як передумова його постання та існування і в кінцевому підсумку є його продуктом. В етнічній мові через етнічну ідентичність яскраво виявляють себе етнічні категорії, і тому вона може сприйматися як символ [61].

Попри значну кількість можливих підходів до вивчення мовної ідентифікації в більшості сучасних досліджень використовують значно простіший підхід: мовну належність визначають за однією з двох мовних змінних – рідна мова чи мова спілкування, при цьому ці два чинники іноді поєднуються, іноді розділяються і по-різному інтерпретуються як етнодиференціальна ознака.

Такий підхід до мови має свою специфіку. Мова виступає як формальна ознака, рядок в анкеті. Складність мовної та етномовної ідентичності переважно залишається поза увагою дослідників. Досить часто специфіка цих феноменів відображена у лінгвістичних дослідженнях, де показують мовну картину світу, особливості семантики та ін. Однак, психологічні особливості етномовної ідентичності переважно не є сферою зацікавлення лінгвістів.

Крім підходів, що описують реальне використання мови, не слід залишати також поза увагою і символічне її значення. На переконання американського дослідника Л. Фоллера, найсерйозніші проблеми нації і національних держав пов'язані із символами нематеріальними. Ці символи конкретизують почуття власної гідності і самоповаги. Символ – це поняття, дія чи предмет, що замінюють інше поняття, дію чи предмет і виражають його сенс. Символи можуть бути різного роду – міфологічні, релігійні, художні, філософські. За Л. Фоллером, мова є базовим символічним середовищем функціонування етнічної ідентичності. Будь-яка нація визначає для себе, за допомогою яких символів вона виражає свої уявлення про себе як на індивідуальному, так і на колективному рівнях [109].

Становлення мови як символу відбувається шляхом формування

інтегративного атиюдод етнічної групи щодо рідної мови. Цей атиюдод найчастіше виражається в тому, що індівіди ідентифікують себе з носіями мови та прагнуть підтримувати цю ідентичність навіть без реального застосування мови [185]. Почуття вірності мові приводить в дію сили, що виступають за її збереження. У відповідь на інтерференцію (зміни в мові під впливом іншої мови) це почуття перетворює стандартизований варіант мови в символ віри і святиню [109].

Залежності від того, до якого етносу належить людина і яку мову чи мови вона обирає, визначаються й етномовні групи, які є в межах кожного етносу. Етномовна (етнолінгвістична) група – це група, об'єднана як спільною етнічною ознакою, так і спільною мовою чи мовами. Термін «етномовна група» часто використовують для того, щоб підкреслити значущість мови в системі етнічних ідентифікацій [30]. За В. Лабовим, мовну спільноту визначає не так спільна мовна поведінка, як сукупність спільних норм, які простежуються в їхній оцінній поведінці [110].

Для членів етномовної групи етнічна мова, державна мова, рідна мова і мова/мови спілкування можуть ставати ознаками етнічної та етномовної ідентифікації і можуть як збігатись, так і ні.

Залежно від поєднання цих ознак утворюються різні типи етномовних груп (ЕМГ), а тому по-різному проявляється ЕМІ. Особливості формування ЕМГ залежать від ряду соціокультурних детермінант (статус мови, кількість носіїв та інституційна підтримка та ін.). Відмінності у проявах ЕМІ в різних ЕМГ залежать від того, наскільки сильна ідентифікація зі своєю групою і наскільки важлива для членів груп мова як вимір ідентичності. При цьому для членів етномовних груп підставою для зарахування себе до групи може стати різна комбінація мовних ознак. Так, самокатегоризація може відбуватися з огляду на використання, знання мови (чи мов) або ставлення до неї (них) і, більше того, ситуативно зумовлюватися залежно від конкретних умов життєдіяльності [188].

Доконалим фактом є наявність в Україні двомовності. Проте в Україні неможливо говорити про наявність певної однієї групи, яку можна було би об'єднати терміном «двомовне населення», хоча б тому, що фактично все населення України в тій чи іншій мірі володіє російською мовою. У термінологічній парадигмі сучасних українських гуманітарних наук вживається також поняття «російськомовне населення», але і воно належить до найменш чітко визначених.

Для визначення етномовної належності Н. Бардіна виділяє три типи мовних особистостей: етнолінгвальні – у яких зберігається етнічна приналежність та вживані лексичні граматичні елементи; лінгвальні – представники будь-якого етносу, що ототожили себе на мовному і культурному рівні з іншим етносом; контамінаційні, тобто такі, що усвідомлено зберегли етнокультурний принцип діакритизації світу своїх предків, але використовують при цьому слова і граматичні конструкції іншого мовного коду. Таким чином можна уникнути категоризації на основі лише зовнішніх ознак а тим більше будь-якої примусової категоризації за мовною належністю [7].

Відмічаючи наявний в даній класифікації раціональний підхід, разом з тим варто зауважити, що в її основі не лежать будь-які суттєві емпіричні дані. Проте загальноприйнятих класифікацій українських етномовних груп, які б ґрунтувались на результатах емпіричних досліджень, на сьогодні в Україні немає.

Відтак, оперуючи наведеними визначеннями, спробуємо охарактеризувати взаємовплив і взаємозв'язок між етномовною та етнічною ідентичностями залежно від того, до якої етномовної групи належить індивід. Виходячи з такого завдання, маємо проаналізувати, яким чином узагалі реалізуються та проявляються взаємозв'язки в структурі соціальної ідентичності в цілому і між досліджуваним явищами зокрема.

### **1.3. Етнічна та етномова ідентичності: взаємозв'язки, взаємовпливи, особливості структури**

Питання співвідношення видів ідентичності є одним із ключових у психологічній науці. Його вивчають відразу в кількох аспектах: взаємозв'язки соціальної та особистісної ідентичностей, місце кожного з типів ідентичностей у загальній структурі соціальної ідентичності, взаємовплив типів соціальної ідентичності. Однак питання природи зв'язків, їхньої якості, взаємовпливів досі залишається нерозкритим. Спробуємо окреслити деякі аспекти цієї непростой проблеми. Шляхом розкриття загальних механізмів визначимо механізм впливу одного, вужчого, виду ідентичності на інший – більш загальний.

Звертаючись до теми зв'язків і взаємовпливів між видами ідентичності, коротко окреслимо загальний принцип, на якому ґрунтуватиметься наше дослідження. Ідеться про концепцію інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна. Інтегральна індивідуальність – це більше ніж сукупність певних якостей особистості, а «особливий, індивідуально своєрідний характер зв'язку між усіма властивостями людини» [105]. Власне, розвиток особистості, за В. С. Мерліним, це взаємодія трьох систем – інтегральної індивідуальності, особистого стилю та соціуму. Інтегральну індивідуальність можна розглядати як самостійну систему і як підсистему соціальної системи. І, відповідно, маємо дві системи стосунків: від індивідуальності до світу (коли людина включає у свій світ людей і стосунки з ними і тим самим змінює людей і світ) і від світу до індивідуальності (коли соціум проникає у світ людини і змінює її відповідно до своїх правил). Отже, кожна індивідуальна риса постає на перетині кількох базових стосункових систем.

Базові системи стосунків функціонують у різних площинах, відображають різні способи існування. Проникнення індивідуальності у світ і світу в індивідуальність відбувається різними каналами, і вони не зводяться один до

одного. Принцип додатковості приводить до розуміння відносності базових систем відносин. Кожна з них функціонує так, ніби вона єдина та універсальна. Коли ж різні системи відносин розглядати в єдності, виявляється їхня відносність. Відносні вони в тому розумінні, що не є єдиними, абсолютними та універсальними. Відповідно психічне явище доцільно розглядати як результат перетину кількох систем не в одній, а в кількох площинах водночас.

В. С. Мерлін виокремлював систему індивідуальних властивостей організму, систему індивідуальних психічних властивостей і систему соціально-психологічних властивостей (соціальні ролі в групі і колективі, соціальні ролі у великих спільнотах). Між якостями індивідуальності можуть бути зв'язки однозначні (у площині одного рівня) і багато-багатозначні (зв'язки між підсистемами чи різними ієрархічними рівнями).

Уже згадана нами концепція інтегральної особистості дає підстави постулювати таке: розглядаючи зв'язки між етнічною та етномовною ідентичностями, ми розглядаємо багато-багатозначні зв'язки між двома повноцінними системи. Як цілісна система, етномовна ідентичність стає водночас і характеристикою етнічної ідентичності. При цьому буде формуватися зв'язок зовсім іншої якості, що змінюватиме природу обох цих систем, а в контексті їхнього взаємозв'язку представлятиме цю частину соціальної ідентичності як окрему систему зв'язків та взаємовпливів 104.

Однак загальна теоретична концепція не пояснює, яким чином реалізуються зв'язки між видами соціальної ідентичності, якими є їхня природа та особливості. Спробуймо проаналізувати деякі підходи до пояснення цих зв'язків у структурі соціальної ідентичності.

І. Ейбс та С. Джонс основними вимірами ідентичності вважають: расу, гендер, сексуальну орієнтацію, релігійні переконання, належність до тієї чи іншої культури, соціального класу. Усередині цього ядра вимірів – особистісна

ідентичність. Але при цьому ступінь впливу зовнішніх чинників визначається різними особистісними характеристиками осмислення людиною свого життя [180]. Отже, маємо справу з моделлю, яка описує двосторонній взаємозв'язок між соціальною та особистісною ідентичностями індивіда. Природу таких зв'язків описують як нелінійне багатогранне і складне явище. А види соціальної ідентичності в цій моделі тісно пов'язані між собою.

Значно простіше уявляв собі взаємовпливи різних видів ідентичності С. Московісі. Структуру ідентичності він розглядав як ідентифікаційну матрицю, категоріальну підсистему в системі знань суб'єкта. Основою такої матриці є множинність належностей. Ця матриця «розподіляє» інформацію, що надходить, за категоріями, з якими людина себе ідентифікує [112].

Діаметрально протилежним за своєю суттю є підхід до вивчення ідентичності, що дістав назву «інтерсекціонізму». У роботах українських авторів цей підхід представлений мало, здебільшого в гендерних студіях. У західній науковій думці інтерсекціонізм є більш поширеним і давно вийшов за межі гендерних студій. Основна його суть полягає в тому, що різні види соціальних ідентичностей взаємодіють між собою на багатьох рівнях, формуючи певний, особливий, тип ідентичності [194]. У більш широкому контексті інтерсекціонізм є комплексним баченням процесу соціалізації і формування множини ідентичностей. Постулюється, що особистість не може зводитися лише до однієї своєї ролі. Ідентичність особистості складається із сукупності ролевих ідентичностей. Багато із цих ролей людина не обирає і не має над ними контролю, вони є вродженими або заданими суспільством від її народження чи з раннього віку. При цьому значущість і релевантність ідентичностей визначається в процесі соціалізації особистості.

Найбільш яскраво це відбилося в ідеї В. Нарро про цикли соціалізації, частиною якої є процес соціальної ідентифікації [189]. На першому етапі

ідентичність задається «за умовчанням» (наприклад, рожевий одяг для дівчинки), на другому – через належність до соціальних інститутів та культурний контекст. На цьому етапі людина засвоює весь набір правил, стереотипів, заборон, вигод та можливих санкцій залежно від типу ідентичності. У результаті ті, що дотримуються заданих меж, мають комфортне світовідчуття і нормальну ідентичність, а ті, що не дотримуються, віктимізуються або ж зазнають стигматизації. У них є два можливих виходи: заявляти про недосконалість суспільних інститутів або залишатись у позиції жертви системи, замикаючи коло і передаючи негативну ідентичність далі. При цьому різні види ідентичностей часто розглядають як, по суті, один, об'єднаний в одне нерозривне ціле вид ідентичності, наприклад, раса поєднується з гендером у расово-гендерну ідентичність [201].

Особливої уваги заслуговує концепція, яку запропонували S. Roccas і M. Brewer, – концепція «складності соціальної ідентичності». Ключова ідея – як необхідність багаторазово проходити процес ідентифікації з різними групами впливає в цілому на соціальну ідентичність особистості. Дослідники стверджують, що розуміння особистістю складної структури власної соціальної ідентичності впливає на те, як вона оцінює представників інших груп. Модель розглядає різні типи співвідношення груп, щодо яких формується ідентичність, і, отже, пропонує різні типи співвідношення видів ідентичності. Насамперед це уже згадана вище інтерсекційна ідентичність, домінантна ідентичність (коли на перший план виступає тільки один із видів ідентичності, що стає основою для оцінювання і формування всіх інших видів ідентичності). Також запропоновано варіанти порівняльної ідентичності, коли значущість ідентичностей змінюється залежно від контексту та об'єднаної ідентичності, коли особистість поєднує дві ідентичності, усвідомлюючи їхню структуру і важливість [202].

Найважливішою тезою, на якій базуються сучасні підходи до визначення



ідентичності, є відмова від уявлень про ідентичність як про монолітну цілісність. Мінливість ідентичності розглядають як її внутрішню, основну характеристику. Ця характеристика також передбачає значну варіативність ознак, за якими формуються різні види ідентичності. Варіативність при цьому забезпечується різноманітністю соціальних умов, у яких формується та чи інша ідентичність.

Ще однією ключовою ознакою ідентичності, яку виділяють у більшості згаданих робіт, є її динамічність. Динаміка ідентичності передбачає процес постійного переосмислення індивідом чи колективом тих ознак, з якими вони себе ототожнюють. Переосмислення при цьому означає не стільки зміну змістового наповнення ідентичності, скільки процес постійного підтвердження або заперечення ознак належності до певних спільнот. Зв'язки між типами ідентичності в такому контексті розглядають як складні і багатозначні. Як такі, що формують кожен із видів ідентичності, а в сумі формують соціальну ідентичність. Зміна в кожному із видів тягне за собою тією чи іншою мірою зміну всієї системи ідентичностей.

Поглиблюючи аналіз зв'язків у межах соціальної ідентичності, виходимо, власне, на рівень, на якому буде проводитися наше дослідження – зв'язки між ширшим видом ідентичності і вужчим. Це приводить нас до питання, яким чином певний вид ідентичності залежить від складників. Очевидно, справедливим є все, що згадувалося вище: складність, динамічність і мінливість зв'язків. Однак викладене потребує більш детальної специфікації і пояснень на рівні конкретних механізмів. Зв'язок між вужчою і ширшою ідентичностями залежить від того, якою мірою і яким чином вужча ідентичність проявляється як ознака ідентифікації. У нашому випадку ознака ідентифікації ще може бути визначена як етнодиференціальна ознака. Наприклад, знання і переживання своєї належності до етномовної групи сприймається (чи не сприймається) як ознака належності до етносу. Отже, етномовна ідентичність стає етнічним маркером і

може бути описана, зокрема, у зв'язку з механізмами перебігу ідентифікації. Процес опанування особистістю елементів етнічної культури, що дає їй змогу стати повноправним членом етносу, називається «етнізацією». Процес етнізації триває все життя. На першому етапі відбувається засвоєння етнокультури, що сформувалася в ході історичного процесу. На другому, засвоївши знання про культуру однієї чи кількох етнічних груп, особистість починає вибірково ставитися до кожної з них, приймаючи або заперечуючи їхній вплив, таким чином ідентифікуючи себе з однією або, що трапляється рідше, кількома етнічними групами. Суть етнізації полягає в тому, що особливості особистості, її свідомість формуються під впливом етнокультури і способу життя етносу. Результатом процесу етнізації є етнічна ідентичність особистості [153].

У ході численних досліджень Дж. Фінні переконливо доведено, що більшість людей засвоюють свою етнічну ідентичність у процесі первинної соціалізації від батьків, членів родини, друзів, однолітків, учителів [199]. Зазвичай соціалізація відбувається завдяки комбінації таких чинників, як прямі вказівки, моделювання, зворотний зв'язок та передавання досвіду. Саме комбінація цих чинників є базою для засвоєння етнічності та етнічної самоідентифікації [185].

Завдяки етнічній самоідентифікації в особистості з'являється та зміцнюється віра у спільність мови, способу життя, традицій, історії, території її етнічної групи. Як зазначає М. Шульга, «підставою для виникнення віри в єдність членів групи виступає помічена в одноплемінників із дня на день повторюваність у звичках, перевагах, моделях поведінки» [174, с. 81].

У такому підході ключовим є саме «помічена в одноплемінників повторюваність». Що саме буде цією повторюваною поведінкою, залежить від умов існування кожної етнічної чи етномовної групи. Якщо та чи інша мова не включена в повторювані моделі поведінки, то базова етнічна ідентичність не

може сформуватися на основі засвоєння етнічної мови. Або сформується настільки, наскільки мова є включеною і значущою. Припустімо, російськомовні українці не можуть повністю виключити українську мову зі свого поля. Українська є державною мовою, мовою кіно, телебачення, преси, мовою представників інших етномовних груп. Відповідно етнічна ідентичність представників цієї групи, якщо і буде пов'язана з мовою, то не як з рідною чи мовою спілкування, а як з офіційною чи чужою. У такому випадку відкритим залишається питання, чи будуть такі зв'язки принципово відрізнятися від зв'язків між етномовною і етнічною ідентичністю в етномовній групі українськомовних українців.

Окрім того, характер зв'язків між однією ознакою і цілим буде визначатися не лише соціальними умовами, а й наявністю та значущістю інших ознак. Як пов'язані між собою ці ознаки і які з них будуть відігравати роль ключових індентифікаторів, на сьогодні досліджено недостатньо. Проте, розробляючи цей напрям у нашому дослідженні, неможливо оминати увагою основоположні характеристики та опис основних етнодиференціувальних маркерів.

Наразі немає єдності в поглядах, яка ж з ознак етноідентифікації є провідною. Одні дослідники стверджують, що в сучасних умовах етнічна самоідентифікація особистості відбувається головним чином через мову, наприклад [6; 54]. Інші ж дослідження показують важливість проживання на одній території, спільність господарсько-культурного типу як критерію для етнічної ідентифікації. На процес етнічної ідентифікації особи впливає визначений соціальний контекст – у мікросередовищі, регіоні, державі в цілому. Для представників різних національностей цей контекст може бути нейтральним, а може й мати певне забарвлення – позитивне або негативне, наприклад [94; 111; 155].

Етнодиференціувальні маркери – це не просто набір пов'язаних між собою

ознак, це передусім система, в якій усі елементи тісно пов'язані між собою. І, як цілісна система, вона покликана найбільш адекватно забезпечувати підтримку позитивної ідентичності. Здійснюється ця функція за рахунок використання найбільш дієвих і життєздатних маркерів. Разом з тим потрібно пам'ятати, що згідно з принципом системності актуалізація одних чинників нівелює інші.

Мотиви ідентифікації змінюються під впливом соціальних та особистих обставин. Зміни в одному виді ідентичності неминуче приводять до змін споріднених видів ідентичності і до зміни структури соціальної ідентичності в цілому. Для кожного суспільства в різних історичних умовах характерні свої особливості перебігу цих процесів. Отже, актуальним є аналіз тих умов та особливостей, які притаманні сучасному українському суспільству.

Розуміючи всю складність згаданих явищ і зв'язків між ними, вважаємо, що одним із важливих кроків для розв'язання цієї наукової проблеми може стати емпіричне дослідження зв'язків між етнічною та етномовною ідентичностями представників різних ЕМГ українського студентства.

#### **1.4. Проблеми етнічної та етномовної ідентичності етномовних груп: український вимір**

Етнічна належність є однією із базових характеристик особистості. Визначення і переживання своєї належності до етносу впливає як на особисте, так і на соціальне благополуччя. Особливої актуальності це питання набуває в ситуації гібридної війни, коли єдність народу є однією із важливих основ, власне запорукою безпеки країни. Проте ми досі не маємо єдності ні щодо питань етнічного самовизначення, ні тим більше щодо значення і ролі мови в цьому процесі. Брак внутрішньої єдності посилюється зовнішніми загрозами. Неодноразово в міжнародному протистоянні як маніпулятивний аргумент

використовувалось і мовне питання. В Україні на цей час найбільш поширені дві мови, є також численні діалекти та особлива мовна форма – суржик, а також мови етнічних меншин. Велика кількість різних етномовних груп, відмінності, іноді радикальні, у ставленні до мовних питань та політична нестабільність – далеко не повний перелік чинників, що провокують вибухонебезпечність ситуації. Саме тому вивчення етнічної ідентичності, пошук основ для етнічної та етномовної єдності є надзвичайно актуальним завданням.

Інтерес до вивчення зв'язку між мовою і етносом, мовою і нацією виникає одночасно з науковою зацікавленістю процесами етногенезу і націєтворення. Досі це питання залишається, утім, не до кінця вирішеним. Змінюється світ, зазнають трансформацій етноси, розвиваються мови, постають нові актуальні соціальні проблеми; кожна етнічна група розвивається і проявляється по-різному. Значить, вирішити це питання за допомогою універсальної теорії практично неможливо. Виникає потреба в теоретичних та емпіричних дослідженнях, які спиралися б на вже здобутий досвід у цій царині і мали пояснювальний потенціал саме для актуальних українських реалій.

В Україні початок наукових студій з питань мови та нації припадає на кінець XIX – початок XX ст. Розвиток вітчизняних етнолінгвістичних студій пов'язаний з іменем видатного мовознавця, філософа, фольклориста, етнографа О. Потебні. На переконання дослідника, традиції народу зберігаються переважно в мові. Щойно дитина опановує мову, вона до них прилучається. У результаті засвоєння рідної мови дитина з віком набуває національних рис [127].

Розвиток ідей О. Потебні можемо простежити в працях багатьох вітчизняних учених. Наприклад, К. Ушинський запропонував концепцію сильного спадкового зв'язку національної мови і здорового психічного розвитку дитини [66].

Українським мислителям кінця XIX – поч. XX ст. належать перші розробки

концепції етногенезу І. Франко розглядав етнос як одну з основ творення нації. Відомий український вчений професор В. Старосольський вважав, що етнос – це стихійно створена спільнота, а формування нації можливе лише за умови свідомого об'єднання людей. Засновником концепції етногенезу в українській суспільно-політичній думці був видатний соціолог, політолог і етнолог, один із провідних європейських фахівців з теорії нації та національних відносин О. Бочковський, який виділяв у розвитку народу дві фази: онтогенетичну (процес творення етносу) і націогенетичну (процес самоусвідомлення нації). Вагомий внесок у подальші дослідження в цій царині зробили відомий автор праць з культурології та націології професор А. Свідзинський та історик, археограф Я. Дашкевич [18; 45; 55; 154; ].

За радянських часів, коли тон задавала ідеологія, переважали підходи, у яких нація спрощувалася до мови. У роботі «Марксизм і національне питання» Сталіна мова визначалася як базова, найбільш значуща умова існування нації. Відповідно поняття нації зводилося до набору формальних ознак етносу, зокрема до мови. Залишалися поза увагою чи не найважливіші для формування нації елементи – національна ідея та потреба в національній державі [161].

Наступним етапом у вивченні етногенезу та етнічної ідентичності можна вважати численні дослідження в межах різних гуманітарних дисциплін, що здійснювались уже після здобуття Україною незалежності.

Так, з політологічної точки зору етнічна ідентичність розглядається нині як явище, що характеризує державу та політичні групи в ній [65; 116; 117; ]. У політологічних студіях вивчають роль і значення національної ідентичності в процесі націє- і державотворення (І. Кресіна, Г. Палій, М. Обушний, О. Суший) [14; 77; 121; 160;], притаманні їй особливості [28] та особливості становлення в процесі державного генезу (С. Римаренко, М. Рябчук) [130; 133].

Соціологічний підхід (Є. Головаха, К. Коростеліна, Г. Ляхович, О. Швачко,

М. Шульга) передбачає розгляд етнічної ідентичності як складного соціального явища, частини загальної соціальної ідентичності особистості в соціологічному тлумаченні цього терміна. Аналізується структура, роль і місце основних етнічних маркерів та етноідентифікаційних ознак, динаміка зміни ідентичності [75; 96; 99; 122; 174; 175]. Так, М. Шульга, здійснюючи теоретичний аналіз концепцій і теорій соціальних ідентичностей особистості, основний наголос робить на ідентифікації, її механізмах, особистісних аспектах ідентифікації та ідентичності. Ідентичність він розглядає під кутом зору процесу її формування, а не сталих змістових характеристик. Наразі з'ясовано та досліджено механізми мовного самовизначення особистості, поняття рідної мови, яке охоплює два аспекти: реальне використання мови та її оцінне значення (останнє так само є складником ідентичності) [175].

У межах лінгвістики (Н. Бардіна, Н. Бурда, Л. Масенко, О. Пономарів, Л. Ставицька) етномовні питання розглядають у зв'язку з дослідженням мовної картини світу, вивченням розвитку та особливостей української мови як етнічної, білінгвізму, його характеристик, порівнянням міжмовних семантичних особливостей та мовної поведінки [7; 8; 19; 101; 102; 103; 151; 172].

Результати дослідження етнічної та етномовної ідентичностей представлено також у низці наукових студій, зокрема соціологічних і соціально-психологічних. Але якщо етнічну ідентичність уже давно розглядають як комплексний, складний феномен, то мовну або етномовну ідентичності особистості часто спрощують до ознаки мовної належності. І, отже, коли йдеться про характеристику етнічної ідентичності, мовна належність виступає в ролі одномірної, рідше – двовимірної, формальної ознаки, відповідно до якої може різнитись етнічна ідентичність [2; 42; 123]. Такий підхід до етномовної проблематики дає змогу групувати респондентів за мовною ознакою, виділяти в суспільстві етномовні групи, вивчати притаманні їм особливості. Але разом з тим

це деякою мірою спрощує проблему і зменшує пояснювальний потенціал результатів досліджень. Адже, розглядаючи етномовну ідентичність як підсистему соціальної та етнічної ідентичності, ми зачіпаємо не лише номінальну характеристику мовної належності, а й цілий пласт емоційних та когнітивних утворів, які неминуче впливають на наш світогляд.

У межах українських етнопсихологічних досліджень вивчаються загальні принципи етнопсихології, національні стереотипи, національний характер або його окремі риси (О. Бичко, П. Гнатенко, І. Данилюк, З. Карпенко, І. Кривонос, А. Львовичкіна, Л. Орбан-Лембрик, М. Слюсаревський, О. Яремчук [34-37; 52; 71; 97; 118; 124; 143; 144; 179]). У цьому контексті варто виділити першу в пострадянську добу наукову працю, присвячену національному характеру, за авторством П. Гнатенка [36].

Термінологічний пострадянський спадок спричинився до паралельного існування термінів «ідентичність» і «самосвідомість». Тому є певна кількість робіт, присвячених вивченню особливостей самосвідомості українського народу (Т. Воропаєва, В. Павленко, П. Гнатенко, П. Горностай [30; 43; 120]).

Іншими напрямками, в яких проводять нині дослідження, є формування національної та етнічної ідентичності у дітей (В. Павленко, С. Таглін) та формування національної ідентичності як інтегративної для етнічних меншин (К. Коростеліна) [74; 120]. Вивчають також чинники формування етнічної ідентичності, особливості перебігу ідентифікаційних процесів (А. Березін, О. Блинова, В. Борисов, М. Боришевський, О. Шевченко), здійснюють теоретичний аналіз природи національної ідентичності (П. Гнатенко) [34; 10; 16; 17; 15; 173].

Українські психологи досліджують вплив мовної належності на особливості національної ідентичності/самосвідомості (М. Слюсаревський, І. Данилюк, В. Васютинський, О. Лозова, Е. Грищук, А. Коваленко) [423-26; 46-49; 53; 54; 60; 90; 91; 141; 142; ], вивчають особливості міжетнічної взаємодії та



особливості національної ідентичності національних меншин (О. Духніч, К. Терещенко), громадянську ідентичність українського народу (Н. Хазратова, Р. Синельников), особливості ідентифікаційних процесів в українському суспільстві (І. Жадан) [59; 62; 134; 135; 162; 163; 165; 166].

Значну кількість досліджень присвячено етнопсихологічним особливостям української молоді [12; 13; 16; 19; 21; 39; 89; 119; 173]. Вибір молоді як цільової аудиторії зовсім не випадковий: як у соціологічних, так і в соціально-психологічних студіях помітна різниця між проявами етнічної ідентичності в молоді і людей старшого віку [24; 173]. Молоді люди щодо своєї етнічної належності займають більш проукраїнські позиції, вони менш конфліктні та більш гнучкі, мають зазвичай менше упереджень. Саме тому в нашому дослідженні ми зосередимо увагу на вивченні етнічної ідентичності молоді, яка здатна стати рушійною силою в конструктивних націєтворчих процесах.

Окрему увагу хотіли б звернути на особливості дослідження взаємозв'язку етнічної ідентичності та ЕМІ як її складника в українському дискурсі. Більшість психологів обстоюють думку, що мовний складник для формування етнічної свідомості важливий, а проте він не є основним складником етнічної ідентичності, оскільки часто має символічне значення і меншою мірою залежить від реального вжитку мови [23; 40; 46; 47; 53; 54; 142; 174; 186;]. Однак різниця в проявах та особливості взаємозв'язків загальних та етномовних характеристик етнічної ідентичності на сьогодні залишаються недостатньо розкритими.

Серед інших розвідок варто виділити системний аналіз соціальної ідентичності російськомовної спільноти в Україні, який провели В. Васютинський, Т. Белавіна, С. Белавін, А. Голота, Л. Захаріяш, О. Жорнова, В. Мяленко, К. Черемних [27]. Дослідники запропонували визначення спільноти як групи, що має певні особливі соціально-психологічні характеристики, і з'ясували, що належність до однієї чи кількох спільнот може помітно впливати

на самовизначення особистості, її ідентичність. З огляду на ці постулати досліджувалися особливості ідентичності осіб, що належать до спільноти, і розглядалися способи інтеграції спільнот у загальний суспільний контекст. Зокрема, проаналізовано соціальну ідентичність представників російськомовної спільноти в Україні, описано особливості їхнього світогляду та етнічної ідентичності [11; 23-26]. Окремим напрямом цієї роботи стало вивчення особливостей етнічної ідентичності білінгвів (А. Голота)[40; 100].

Проблеми етномовної ідентичності детально розроблено в роботах Е. Грищук. Етномовну ідентичність дослідниця трактує як цілісне поєднання етнічної ідентичності та особливостей мовної належності і поведінки. На її думку, етнолінгвістична ідентичність може слугувати як основою, так і перешкодою для ефективної міжособової взаємодії залежно від особливостей її прояву [46-49].

Однак є цілий світоглядний і науковий напрям, де мова універсалізується як чинник етнічного визначення, визнається «кодом нації» та необхідною і достатньою умовою її існування. Уявлення, що за мовою визначається етнічна належність, рівень патріотизму та особливості культурних цінностей, набуло значного поширення не лише в мовознавчих [1; 67; 76;], психологічних [92; 93; 176] чи етнологічних [41; 129; 136; 168] студіях. Твердження «мова – основа нації» стало звучати і в офіційному дискурсі. Так, у Концепції державної мовної політики 2010 року зазначено: «Українська мова є мовою найбільшого корінного етносу України і невід’ємною базовою ознакою його ідентичності протягом багатьох століть» [164]. І хоча цьому документу уже більш як десять років, на нього посилаються в Законі «Про забезпечення функціонування української мови як державної», у преамбулі якого теж прописана думка, «що українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації» [63].

Водночас маємо також наукові, чи радше псевдонаукові, виклади і відповідну світоглядну течію, які активно заперечують не лише значення

української мови в етнічній чи національній ідентифікації, а й узагалі її право на існування і цінність, наводячи аргументи щодо її вторинності, штучності і неспроможності задовольняти сучасні запити в жодній із сфер застосування – від розмовної до наукової [4; 98; 148;].

Особистісна мовна невизначеність, суперечливість, а часто й конфліктність суспільних настановлень, невиробленість унормованих, загальноприйнятих правил використання мови, ігнорування складної мовної ситуації, розмиті і недієві механізми вирішення мовних конфліктів, маніпулювання мовним питанням як усередині країни, так і на зовнішньополітичній арені – усе це призводить до конфліктності і зростання напруженості в суспільстві. Тому з'являється суспільний запит на пошук відповіді на питання, чи справді є різниця в тому, як переживають й усвідомлюють свою належність до етносу представники різних етномовних груп.

Вирішуючи поставлене завдання, хотіли б звернути увагу на позицію М. Слюсаревського, який, аналізуючи місце мови в системі етнічної ідентичності, зазначає, що тенденція зводити етнічну ідентичність до мовної є застарілою і необґрунтованою. Наша робота ґрунтуватиметься на ідеях М. Слюсаревського, що попри всю важливість мовного чинника ототожнювати етнічну і мовну ідентичності є неприпустимим. Зауважимо, що вчений акцентує увагу на тому, що на сьогодні у представників українського етносу за збереження позитивної етнічної ідентичності можливі різні види мовної ідентичності. При цьому між цими видами ідентичностей можливі різні типи взаємозв'язків і взаємовпливів[138; 141].

Однак досліджень, які чітко окреслюють критерії формування й особливості етномовних груп та аналізують непросте співвідношення етнічного та етномовного самовизначення українців, досі дуже мало. Відкритими залишаються питання, чи може за різних умов розвитку сформуватись однакова

чи хоча б подібна етнічна ідентичність, чи буде належність до етномовної групи спричиняти відмінності в її характеристиках у цілому та етномовних характеристиках зокрема. І якщо такі відмінності є, то яке значення і вплив вони можуть мати для розвитку і єдності етносу.

### **Висновки до першого розділу**

1. Етнічна ідентичність є складником соціальної ідентичності особистості. У нашому дослідженні ми спираємося на теорію соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера, які розглядають соціальну ідентичність як частину Я-концепції індивіда, що виникає внаслідок усвідомлення свого членства в групі (чи групах) разом із ціннісним та емоційним значенням, яке надається цьому членству. Відповідно, услід за Г. Стефаненко, етнічну ідентичність трактуємо як складову частину соціальної ідентичності особистості, яка стосується усвідомлення та переживання своєї належності до певної етнічної спільноти.

2. Структура етнічної ідентичності тотожна структурі соціальної ідентичності і містить когнітивний та афективний складники (Г. Стефаненко, Г. Солдатова, М. Баррет). Характеристиками етнічної ідентичності як виду соціальної ідентичності особистості є її актуальність та значущість (В. Павленко, С. Таглін), валентність – позитивна або негативна (Г. Солдатова) і ступінь її усвідомленості – рефлексованості (Дж. Мід).

3. Етномовна ідентичність – частина етнічної ідентичності особистості, яку можна визначити як знання і переживання власної належності до етномовної групи (груп) (Г. Джайлс). Формування ЕМІ відбувається завдяки етномовній самоідентифікації – процесу ототожнення себе з певною етномовною спільнотою/групою, відмінною від інших у мультилінгвальному соціумі. Етномовна (етнолінгвістична) група – це група, об'єднана як спільною етнічною

ознакою, так і мовою. Для членів етномовної групи етнічна мова, державна мова, рідна мова та реальне використання мови є ознаками етноідентифікації, які можуть як збігатися, так і не збігатися між собою. У результаті поєднання цих ознак утворюються різні типи етномовних груп і проявляються різні варіанти етномовної ідентичності. ЕМІ можна охарактеризувати за допомогою таких параметрів (характеристик), як оцінка власного знання мови, ставлення до мови та атиюд «етнос-мова», що характеризує настановлення членів групи визначати етнічну належність за мовою.

4. На сьогодні у соціальній психології немає теоретичних підходів, що вичерпно описують особливості зв'язків етномовної та етнічної ідентичностей. Розглядаючи ці ідентичності як види ідентичності соціальної робимо припущення, що взаємозв'язки між ними можуть бути описані за допомогою загальних теоретичних положень, що описують особливості зв'язків між психологічними феноменами в цілому та видами соціальної ідентичності зокрема (теорія інтегральної особистості В. Мерліна, теоретичні ідеї щодо зв'язків і взаємовпливів видів соціальної ідентичності Дж. Міда та Дж. Фінні, теорія складності соціальної ідентичності). Зв'язок ЕМІ та ЕІ є полідетермінованим, складним за своєю природою; особливості його формування та проявів залежать від індивідуальних особливостей, соціальних груп, до яких належить особа, та загальних соціальних процесів.

5. Проблема особливостей етнічної ідентичності в Україні досліджується у межах низки гуманітарних наук, зокрема, й у соціальній психології. Особливе місце в цих студіях належить вивченню мовного складника етнічної ідентичності. У переважній більшості досліджень мова визначається як важлива націо- чи етнодиференціувальна ознака, однак поза увагою дослідників лишається суть та специфіка етномовної ідентичності як окремого психологічного феномену. Відповідно, нез'ясованими залишаються питання

впливу етнолінгвістичної належності на особливості етнічної ідентичності в цілому та особливості її етномовного складника зокрема.

6. Означені теоретичні підходи є основою для розроблення та втілення програми емпіричного дослідження особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [85; 86; 87]

## РОЗДІЛ 2

### ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНОМОВНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

У розділі висвітлено питання організації емпіричного дослідження, зокрема представлено програму дослідження та його етапи; обґрунтовано вибір методичного інструментарію для вимірювання емпіричних показників; описано основний етап дослідження: організацію, вибірку, проведення роботи, збирання, упорядкування та первинний математико-статичний аналіз отриманих даних.

#### **2.1. Планування та організація емпіричного дослідження, опис емпіричних показників**

Для дослідження етнічної та етномовної ідентичностей української студентської молоді, особливостей їх прояву та взаємозв'язку залежно від належності особи до етномовної групи розроблено відповідну програму емпіричного дослідження. Розробляючи програму дослідження, ми дотримувались вимог щодо експліцитності, гнучкості та логічного зв'язку між елементами програми. Згідно з вимогами до експліцитності всі положення програми повинні були чітко і ясно сформульовані, таким чином в прозорий спосіб було представлено логічний взаємозв'язок її елементів, обґрунтованість вихідних посилок і процедурних правил. Експліцитність програми дала нам можливість обґрунтувати необхідність проведення обраних дослідницьких заходів, розробити цілісний план реалізації програми.

Логічний зв'язок між усіма елементами програми дав змогу забезпечити вимоги щодо гнучкості дослідження шляхом перевірки обґрунтованості власних

припущень і надійності інструментарію (наприклад, пілотажні проби методик та послідовність розробки власної методики). Це дало можливість гнучко вносити необхідні корективи у процесі реалізації програми дослідження. [177, с. 65-72]. Логічна послідовність елементів програми заключалась у дотриманні коректної послідовності дослідницьких процедур. Дотримання вище згаданих вимог включає в себе також дотримання вимоги щодо логічної послідовності елементів та етапів емпіричного дослідження. Для цього був розроблений план реалізації емпіричного етапу дослідження. Реалізація цього плану дослідження відбувалася послідовно, у три етапи (Табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Етапи емпіричного дослідження особливостей етнічної ідентичності  
різних етномовних груп УСМ**

<b>Етапи</b>	<b>основні завдання</b>	<b>кількість осіб</b>	<b>методи дослідження</b>
Підготовчий	1) аналіз понять та добір емпіричних індикаторів; обґрунтування критеріїв виокремлення етномовних груп; 2) добір, адаптація та розробка методик; 3) пілотне дослідження, апробація методик; 4) аналіз та інтерпретація даних, отриманих у ході пілотного дослідження; 5) формування вибірки та підготовка етапу збирання емпіричних даних	35 осіб – для участі у збиранні якісної інформації; 60 осіб – для тестування дібраних методик	опитування, методи збирання та аналізу інформації, методи математичної статистики
Основний	проведення емпіричного дослідження	607 осіб	опитування
Етап аналізу та інтерпретації даних	1) упорядкування та формування основного масиву даних; 2) добір статистичних методик і статистична обробка даних; 3) опис та аналіз результатів; 4) формулювання висновків, загальний аналіз отриманих даних; 5) розробка рекомендацій для успішної реалізації мовної політики в Україні; 6) визначення перспектив подальших досліджень		методи математичної статистики; методи інтерпретації емпіричних даних



На *підготовчому* етапі проведено операціоналізацію досліджуваних понять, визначено емпіричні показники, дібрано та розроблено методичний інструментарій, проведено пілотні дослідження, відкориговано та остаточно узгоджено комплекс психодіагностичних методик, визначено вимоги до вибірки та сформовано її.

Операціоналізація досліджуваних понять – етнічної та етномовної ідентичності особистості – відбувалась відповідно до їх специфіки та вимог щодо проведення емпіричного дослідження.

Як об'єкт наукового аналізу вони відрізняються багаторівневістю значень і різноманітністю смислів, що можуть бути виявлені. Вивчення ідентичності передбачає аналіз психічних зв'язків у контексті інтерактивних, перцептивних, комунікативних, екзистенційних, функціональних, ментальних і мовних процесів розвитку особистості [125, с. 603].

Методичні проблеми дослідження етнічної ідентичності впливають із методичних проблем дослідження соціальної ідентичності, частиною якої вона є. Соціальна ідентичність розглядається нами як ціле, що складається із багатьох елементів, кожен з яких виступає як складник соціальної і особистісної ідентичності і одночасно є самостійним психологічним феноменом. В цьому розумінні ані етнічна, ані етномовна ідентичності не є винятком.

Початок експериментального аналізу структури соціальної ідентичності було покладено в рамках теорії соціальної ідентичності А. Теджфела. Головним його завданням було вивчення численних видів групових належностей і пошуки відповіді на питання: чи впливає належність індивіда до декількох груп на рівень внутрішнього групового фаворитизму і групову диференціацію.

Характеризуючи методологічні підходи, можна сказати, що дослідження соціальної ідентичності проводяться у рамках двох основних напрямів: номотетичного і ідеографічного. Ідеографічний підхід продовжує традиції феноменологічної психології, орієнтований на опис індивідуальних

особливостей і феноменів. Номотетичний підхід заснований на структурно-функціоналістській традиції. На методичному рівні досліджувані порівнюються між собою і типологізуються. У нашому дослідженні ми схилилися до номотетичного підходу, виділяючи етномовні групи та порівнюючи особливості прояву досліджуваних видів соціальної ідентичності у виділених групах[68].

Спираючись на викладене вище, ми сфокусували свою увагу на виокремленні тих характеристик ідентичності, за допомогою яких можна встановити взаємозв'язок та взаємовплив між цими видами ідентичності, а також забезпечити можливість зіставлення. Наступним етапом стала операціоналізація основних понять.

Насамперед ми звернулися до загальних принципів визначення емпіричних індикаторів етнічної ідентичності. При операціоналізації предмета дослідження ключовими були такі методологічні постулати:

1. Міждисциплінарний характер об'єкта дослідження. Категорію «ідентичність» широко використовують не лише психологи, а й представники інших соціогуманітарних наук. На предметному «полі» етнічної ідентичності перетинаються методичні підходи психології, етнографії, соціології, що потребує точного визначення завдань і цілей дослідження, знання можливостей та обмежень застосування конкретної методики [32, с. 60]. Очевидно, що в нашому дослідженні йдеться саме про соціально-психологічне розуміння етнічної ідентичності.

2. Звертаючись до цього предмета як до центральної методологічної проблеми, ми визначили, на якому рівні належить його вивчати (як групову етнічну ідентичність чи як етнічну ідентичність особистості [32, с. 65]). У першому випадку основним носієм ідентичності є етнічна група або її частина, у другому – особистість як носій етнічних характеристик. Вивчення етнічної ідентичності особистості полягає у вивченні когнітивного аспекту етнічності, дослідженні уявлень про свою етнічну належність, її ролі для кожної окремої

людини, її місця в структурі особистості. Цей підхід певною мірою близький до радянських розробок у галузі дослідження національної самосвідомості [32, с. 60]. Вибір рівня дослідження задає в цьому випадку і підхід до вибору конкретного інструментарію. У нашому дослідженні ми розглядали етнічну ідентичність як частину соціальної ідентичності особистості.

3. Вихідний брак чітких, загальноприйнятих дефініцій поняття, що призводить до методологічного і методичного різнотлумачення. Навіть за умови, що дослідження відбувається в рамках психологічного підходу до ідентичності і чітко визначено, на якому рівні буде досліджуватись ідентичність (соціальна ідентичність особистості), так чи інакше постає проблема конкретного визначення заданого соціально-психологічного явища. Визначення ідентичності залежить від того, в межах якого із соціально-психологічних підходів її досліджують. З огляду на ці застереження ми зупинилися на дослідженні етнічної ідентичності в розумінні, яке пропонує Стефаненко Т.

Власне етнос запропоновано розглядати як стійку у своєму існуванні групу людей, що усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються як етнодиференційовальні [158, с. 18]. Такий підхід дав нам змогу використати наведене вище визначення етнічної ідентичності, де вона тлумачиться як складова частина соціальної ідентичності особистості, що стосується усвідомлення та переживання своєї належності до певної етнічної групи.

Для операціоналізації поняття ми використаємо наведене у першому розділі визначення Стефаненко Т. за яким етнічна ідентичність – це насамперед результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, ступінь ототожнення себе з ним і відокремлення від інших народів. Отже, про етнічну ідентичність можна говорити як про переживання своєї тотожності з однією етнічною групою і відмежування себе від інших [158, с. 119].

Після формулювання основного визначення предмета дослідження було визначено основні емпіричні індикатори досліджуваного явища.

Процес пошуку емпіричних індикаторів та операціоналізації понять на думку В. Ядова можна розглядати як процес протилежний абстрагуванню тому, що саме завдяки цій процедурі відбувається перехід від узагальнених теоретичних значень до реального об'єкта дослідження. Операціоналізація понять та визначення емпіричних індикаторів дає змогу визначити емпіричну область, що відповідає виділеному раніше предмету дослідження, який ніби поділений на складові елементи, важливі з точки зору мети й основних завдань дослідження. Виділення емпіричних індикаторів робить образ предмета більш чітким і визначеним, тобто експліцитним. Точне виділення співвідносних емпіричних індикаторів дало нам можливість у процесі аналізу отриманих даних робити припущення про функціональні зв'язки між окремими елементами, які входять в структуру досліджуваного соціально-психологічного явища[177].

Для визначення відповідних емпіричних індикаторів ми найперше звернулися до структури етнічної ідентичності.

Щоб дослідити когнітивний складник, найчастіше виділяють: етнонім, основи самокатегоризації, етнічний стереотип (етнічну обізнаність, образ власної групи і т. ін.) та національний характер [149, с. 105]. Емпіричним індикатором з огляду на завдання нашого дослідження стала *вираженість* когнітивного компонента.

Етнічна ідентичність – це не лише усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільнотою, а і її оцінка, значущість членства в ній, спільні етнічні почуття. Як зазначає Г. Солдатова, «достоїнство, гордість, образи, страхи є одними з найважливіших критеріїв міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільнотою і моральні зобов'язання щодо неї, які формуються в процесі соціалізації індивіда» [150, с. 49]. У межах такого тлумачення для дослідження афективного складника як одного з основних

емпіричних індикаторів виділяють почуття належності до власної етнічної групи. У нашому дослідженні найбільш доцільним було визначати рівень вираженості цих почуттів.

Ще одним важливим емпіричним індикатором афективного компонента є спрямованість етнічних атитюдів і *стереотипів*. Досліджувати її можна за допомогою методик вивчення етноцентризму. Перше визначення поняття «етноцентризм» сформулював 1906 р. У. Самнер, на думку якого етноцентризм – це таке бачення речей, за якого своя група в центрі всього, а всі інші оцінюються з огляду на неї. І. Кон, розглядає етноцентризм як характерну для людей властивість «сприймати й оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи, що виконує роль певного еталона й оптимуму» [158, с. 291].

Етноцентризм – це інтегративний показник валентності (позитивна-негативна) етнічної ідентичності та її значущості, тобто схильності особи трактувати життєві цінності через систему цінностей своєї етнічної групи. За нормального рівня етноцентризму спостерігається позитивна етнічна ідентичність, за низького – етніцизм, тобто заперечення цінностей своєї етнічної групи, за високого – національний фанатизм як універсалізація цих цінностей. Це дає змогу виявити не лише негативну ідентичність, нетерпимість щодо інших етнічних груп, а й позитивні форми ідентичності особистості.

Ще один емпіричний індикатор етнічної ідентичності – рефлексивність етнічної ідентичності як здатність особи усвідомлювати та усвідомлено переживати свою етнічну належність, розуміти основи етнічного самовизначення. Рефлексивність ми визначали за кількістю відповідей щодо етнічної самокатегоризації, які міг надати респондент.

Наступним кроком стала операціоналізація поняття «етномовна ідентичність». Цей процес має свої особливості. По-перше, зберігаються всі викладені вище методологічні застереження. По-друге, мовна і етномовна

ідентичності наразі менш вивчені і відповідно існує значно менше методологічних підходів і методів дослідження згаданих понять. У контексті етнічної ідентичності справді майже завжди фігурує і мова, але часто лише як формальна ознака. Зазвичай мовний чинник сприймається як простий та однозначний критерій (наприклад, «ваша рідна мова»). Досліджень, присвячених власне мовній чи етномовній ідентичності, не так і багато [напр., 24; 22; 49; 56]. Знання мови (суб'єктивна чи об'єктивна оцінка), ставлення до мови як до інструменту спілкування і як до символу етнічної належності прийнято використовувати як ключові емпіричні індикатори [40; 42; 46; 48; 50та ін.].

Напротивагу, у лінгвістичних дослідженнях мовний чинник вивчається достатньо глибоко, але при цьому, закономірно, аналізуються мовні категорії: особливості слововжитку і словотвору, особливості семантики та граматики. Психологічні та соціально-психологічні аспекти неминуче зачіпаються, але не є основним фокусом таких досліджень. [7; 8; 101; 151].

У нашому дослідженні, операціоналізація поняття етномовної ідентичності передбачає соціально-психологічний підхід і аналіз. Пошук відповідних емпіричних індикаторів ґрунтується також і на тому, що нашим завданням було дослідити українську етнічну ідентичність, а тому в етномовному контексті ми вивчали українську етномовну ідентичність (УЕМІ). Розуміючи, що в Україні активно вживаються дві мови, їхня суміш та інші етнічні мови, ми враховували це, коли визначали етномовні групи. Припускаємо, однак, що незалежно від того, якою мовою чи мовами спілкуються етнічні українці, яку мову чи мови вони вважають рідними, у них формується і ставлення до своєї етнічної та державної мови і відбувається її засвоєння. Адже українська мова присутня в житті держави щонайменше як мова офіційна мова, мова переважної більшості навчальних закладів, мова преси та ділового спілкування. Проживаючи в Україні людина не може

повністю уникнути контакту з українською мовою. Тобто фактично формується українська етномовна ідентичність, яка має ті чи інші особливості в залежності від представленості української мови у житті людини. Утім, досі не з'ясовано, як особливості української етномовної ідентичності пов'язані з особливостями етнічної ідентичності українців і чи впливає на ці особливості належність до різних етномовних груп. Саме проблемою відмінностей в ідентичностях і зумовлений наш вибір на користь УЕМІ.

Актуальним залишається питання про те, які саме емпіричні індикатори доречно виділяти зважаючи на спрямованість та завдання нашого дослідження. Очевидно, що в нашому цьому випадку можемо апелювати до структурних елементів етномовної ідентичності, як виду ідентичності соціальної. А отже у нашій роботі ми досліджували когнітивний та афективний прояви УЕМІ. Подальниший аналіз вказує, що і ці елементи структури етномовної ідентичності мають свої особливості. Звернемо увагу у першу чергу на особливості вивчення когнітивного складника УЕМІ.

По-перше, очевидно, що йдеться про «нетиповий» когнітивний утвір. У разі дослідження ідентичності під когнітивною структурою розуміють стереотипне утворення, слабо структуроване і слабо усвідомлюване. Вивчаючи етномовну ідентичність, ми маємо справу з абсолютно очевидним, «прозорим» знанням, яке, здавалося б, не так складно оцінити. Утім, тут виникає суттєва розбіжність поглядів дослідників саме щодо методів оцінювання мовної компетентності.

Під час деяких досліджень мовну компетентність визначають за допомогою зовнішньої експертної оцінки [56]. Водночас нам видається більш доречним підхід, що базується на застосуванні самооцінки. Обґрунтувати його можна за допомогою низки аргументів. По-перше, експертна оцінка ґрунтується на зовнішньому критерії – правописі, граматичних правилах, мовних шаблонах, вимогах до знання мови. Якими б прогресивними вони не

були, однак не в змозі відобразити реальну мовну картину, а тому не можуть бути мірилом реального знання мови, володіння нею. Не для всіх стилів мови є відповідні шаблони і критерії оцінки. Формальні критерії зазвичай не враховують знання сленгу, неологізмів, уміння вловлювати мовні нюанси. Що неминуче лишає дослідника із питанням чи можна вважати людину, що добре написала граматичний тест такою, яка в цілому добре володіє мовою. Філологічні оцінювання не дають можливості оцінити володіння мовою тими, хто в житті спілкується суржиком, діалектом, розмовною мовою в тій чи іншій формі. Всі ці види спілкування також можуть бути ідентифіковані респондентами як «українськомовність», але, за умови формальної оцінки, рівень вияву когнітивного складника буде визначатись як низький, а відповідно і впливати на якість отриманих результатів.

Можна навести ще один аргумент, який обмежує можливість застосування формальних критеріїв оцінювання мовної компетентності. Говорячи про будь-яку форму ідентичності, особливо про форми ідентичності, пов'язані з етнічним контекстом, ми говоримо про те, що тут не існує стандартизованих норм і розподілів [159, с. 20]. Визначаються вони для кожної групи окремо. Добір зовнішніх, валідних з точки зору психології критеріїв мовної оцінки видається складним методологічно і може бути поставлений як окреме дослідницьке завдання.

У нашому дослідженні таке завдання не ставилось, тому більш методологічно обґрунтованим і «прозорим» нам бачиться метод самооцінки. Для того щоб отримати повну картину суб'єктивної оцінки знання мови, є сенс пропонувати респондентові оцінити свої знання відповідно до існуючих стилів мовлення. Це дає змогу не лише отримати інтегративну самооцінку знань мови, а й побачити сфери її застосування та обмеження. Самооцінка ґрунтується на внутрішній достатності знання мови, яка впливає із того наскільки вільно і за яких умов людина відчуває себе вільно у спілкуванні українською мовою.



Очевидно, що виділяючи як емпіричний індикатор особливості прояву когнітивного складника етномовної ідентичності, наступним кроком стало виділення таких особливостей для складника афективного.

Афективний складник етномовної ідентичності виявляється у ставленні до мови, в структурі якого виділяють значущість ідентифікації себе з мовною групою, бажану мовну поведінку і ставлення до мови як до засобу спілкування та символу етнічної належності [156]. У своїй роботі ми вирішили зупинитись на цьому підході, який відображає більшість можливих афективних проявів ставлення до мови.

З огляду на завдання нашої роботи були визначені не лише емпіричні індикатори досліджуваних понять. Значне місце в дослідницькій роботі займає вивчення чинників, які можуть суттєво впливати на особливості прояву і взаємозв'язку етнічної та етномовної ідентичностей особистості. До таких відносимо передусім об'єктивні чинники, від яких значною мірою залежить процес формування обох видів ідентичності. На це неодмінно слід зважати, аби під час виокремлення етномовних груп враховувалися чинники, які можуть впливати на їх формування та різноманіття. Теоретичними джерелами для визначення таких чинників слугували як соціально-психологічні, так і соціологічні дослідження [9; 22; 50; 56; 124; 128; 155; 181; 204].

З-поміж чинників, які дослідники вважали суттєвими для формування і зміни етнічної та етномовної ідентичностей, ми вибрали ті, що згадувалися найчастіше. Досліджень, присвячених особливостям етномовної ідентичності, на порядок менше, аніж досліджень, що вивчають особливості етнічної ідентичності. Тому запропоновані змінні ми додатково тестували на пілотному етапі дослідження.

На основі результатів проведеного теоретичного аналізу було вирішено виділити як фільтрувальні змінні вік, етнічну належність та проживання в

Україні. Виокремлено також чинники, наповненість за якими враховувалась у подальшому аналізі даних:

1. Регіон проживання.
2. Тип поселення, з якого походить молода людина.
3. Геополітичні уподобання.

Виокремлення з етномовних груп проводилося за такими об'єктивними ознаками:

1. Рідна мова.
2. Мова спілкування.
3. Мова спілкування в сім'ї.
4. Мова спілкування найближчого оточення.

Змінні «рідна мова» і «мова спілкування» використовувались як основа для визначення ЕМГ. За іншими двома характеризувалися виділені ЕМГ. Визначені критерії належності до етномовних груп виділено нами як найбільш репрезентативні. За умовчанням до мовних ознак включено етнічну мову і державну мову – у нашому випадку українську.

Ретельний добір емпіричних індикаторів дав змогу обґрунтовано підійти до вибору методичного інструментарію дослідження.

## **2.2. Обґрунтування вибору, розробка та опис методичного інструментарію емпіричного дослідження**

Добираючи та аналізуючи методики, ми спиралися насамперед на певні методологічні основи, на яких базується наше дослідження. Ідеться про так званий парадигмальний «зсув» у соціальній психології, детальну характеристику якого навів М. Слюсаревський [139; 140]. У сучасній науці, зокрема в соціальній психології, відбувається зміна природничо-наукової парадигми на гуманітарну. «Це повертає психологам повноцінне розуміння

психічного у всій його багатогранності. Але водночас з'являється новий парадокс: гуманітарно зорієнтована психологія втрачає свій науковий статус. І справа тут не в позитивістському розумінні науки, як намагається стверджувати дехто. А в тому, що психологія, яка ґрунтується на суто гуманітарній парадигмі, перестає бодай чимось відрізнятись від філософії» [138, с. 89]. Прийняття гуманітарної парадигми не повинно призводити до втрати критеріїв науковості, головним серед яких залишається об'єктивність [138, с. 71].

Усе це ми враховували, формуючи програму емпіричного дослідження та обґрунтовуючи його конкретні методи. Приймаючи за основну гуманітарну парадигму, спробуємо застосувати методологічні можливості кількісного вимірювання.

Поєднання цих двох підходів можливе в такій формі: прийняття гуманітарної парадигми як основоположної, з дотриманням принципу об'єктивізму та спробою зберегти загальноприйнятну структуру і логіку соціально-психологічного, зокрема етнопсихологічного, дослідження; збалансоване поєднання кількісної і якісної методології; застосування різноманітних підходів до математичної обробки та інтерпретації інформації.

Ми також виявили, що наразі бракує апробованих бланкових методик для вивчення етномовної ідентичності особистості, що поставило нас перед необхідністю розроблення відповідних шкал. Щоб вирішити поставлені завдання, використовувалися такі методи:

1. Анкетування, метою якого було визначити соціально-демографічні характеристики опитуваних. Анкета містила питання щодо віку, статі, етнічної належності, рідної мови, мови спілкування, мови спілкування в сім'ї, мови спілкування найближчого оточення, регіону і типу населеного пункту, з яких походить респондент, його геополітичних уподобань.

2. Низка стандартизованих бланкових методик дослідження етнічної ідентичності, кожен з яких адаптовано відповідно до завдань дослідження. Усі

запропоновані методики неодноразово апробовано під час попередніх етнопсихологічних досліджень [напр., 40; 159].

Якщо для вивчення етнічної ідентичності в нашому дослідженні використовувалися створені різними авторами адаптовані методики, то методику вивчення етномовної ідентичності спеціально розроблено для цього дослідження.

Наводимо короткий опис використаних методик.

1. Модифікований опитувальник «Вираженість етнічної ідентичності» Дж. Фінні [подано за 12]. Опитувальник складався з 12 запитань-тверджень, на які досліджувані повинні відповісти, використовуючи 5-бальну шкалу («цілком згоден», «скоріше згоден», «у чомусь згоден, у чомусь ні», «скоріше не згоден», «цілком не згоден»). Опитувальник містив дві субшкали: вираженість когнітивного компонента і вираженість афективного компонента етнічної ідентичності. Результатом застосування цього методу стала характеристика етнічної ідентичності, в залежності від вираженості її основних компонентів.

2. Методика «Типи етнічної ідентичності» (розроблена Г. Солдатовою), де типи ідентичності виділено на основі широкого діапазону шкали етноцентризму. Респондентові пропонувалося 30 суджень, що інтерпретували закінчення фрази: «Я така людина, яка...». Ці судження відображали ставлення до власної та інших етнічних груп у різних ситуаціях міжетнічної взаємодії. Виділено такі типи етнічної ідентичності:

- етнічна індиферентність (етнічна невизначеність),
- етніцизм (надзвичайно низький рівень етнічної ідентичності, небажання підтримувати власні етнічні цінності),
- норма (позитивна етнічна ідентичність),
- етнологізм та етноізоляціонізм,
- національний фанатизм.

Судження оцінювалися за 5-бальною шкалою («цілком згоден», «скоріше згоден», «у чомусь згоден, у чомусь ні», «скоріше не згоден», «цілком не згоден») [159].

3. Модифікований тест «20 висловлювань» Куна – Макпартленда (модифікація R. Mendoza-Denton) [198]. В оригінальній модифікації методики респондентові у відкритій формі пропонувалося продовжити речення, що пояснювало його етнічну належність: «Я належу до своєї етнічної групи тому, що...». Закономірно, що в нашому випадку досліджуваний мав продовжити фразу «Я українець (українка) тому, що ...» стільки разів, скільки він/вона вважав за необхідне. Таким чином у довільній формі респондент визначав основи своєї етнічної ідентифікації. Відкрита форма забезпечувала виокремлення саме тих основ для ідентифікації, які були найбільш суб'єктивно значущими для респондента. Застосування цього методу дало змогу визначити здатність респондентів до рефлексії своєї етнічної належності. Під час обробки результатів нас цікавила насамперед кількість відповідей, які давали респонденти. Згідно із загальними підходами до інтерпретації методики Куна – Макпартленда кількість може свідчити про здатність усвідомлювати і рефлексувати свою ідентичність, у нашому дослідженні – етнічну.

Наступний етап – добір і розроблення емпіричного інструментарію дослідження української етномовної ідентичності особистості. Для цього ми провели попереднє опитування, у якому респондентам було запропоновано відповісти на низку відкритих запитань. Ці запитання стосувалися ставлення до мови та особливостей знання і застосування української мови.

В опитуванні взяли участь 35 студентів київських ЗВО. На основі аналізу отриманих відповідей було визначено основні емпіричні показники та сформовано відповідні шкали.

Щоб дослідити вираженість почуттів щодо української мови та самооцінку щодо володіння нею, ми розробили опитувальник «Етномовна

ідентичність». Він містив шкали, за допомогою яких можна було вивчати попередньо виділені основні емпіричні індикатори когнітивного та афективного компонентів. З огляду на завдання нашого дослідження етномовну ідентичність ми вивчали в таких вимірах:

1. Самооцінка знань української мови. Досліджуваному пропонували низку тверджень, які давали змогу визначити його рівень володіння українською мовою і спектр її застосування. Цей блок дослідження містив 16 тверджень, які стосувалися різних сфер ужитку мови. Кожне твердження респондент мав оцінити за 5-бальною шкалою.

2. Ставлення до української мови. Ця характеристика визначалася на основі аналізу таких емпіричних індикаторів, як бажана мовна поведінка, ставлення до мови як до інструменту спілкування в різних сферах застосування. Респондентам пропонувалися твердження, які належало оцінити за 5-бальною шкалою («цілком згоден», «скоріше згоден», «важко відповісти», «скоріше не згоден», «цілком не згоден»). Дотримуючись рекомендацій П. Кляйна щодо вивчення почуттів і ставлень, ми намагалися уникати слів, що виражали почуття [72], і формулювали завдання в контексті поведінки, у т. ч. бажаної поведінки, яка б якнайповніше відображала ставлення суб'єкта до об'єкта дослідження.

У цілому опитувальник «Етномовна ідентичність» відповідав вимогам щодо формування психодіагностичних інструментів і дотримання критеріїв змістової валідності.

Проаналізувавши тексти, отримані в ході опитування, ми з'ясували, що зв'язок етнічної та етномовної ідентичностей можна виділити в окремий емпіричний індикатор, який логічно впливає з попереднього теоретичного аналізу, але не був запланований у першому варіанті програми емпіричного дослідження, – етномовний атитюд. У своїх відповідях респонденти

найчастіше описували не власну мовну чи етнічну належність, а були схильні спонтанно висловлювати свої думки з приводу зв'язку мовної та етнічної ідентичностей. Фактично всі опитані (30 із 35-ти) висловили свої думки і ставлення, хоча запитання про зв'язок ідентичностей не ставилось. Це спонукало нас увести як окремий емпіричний індикатор додаткову шкалу, яка стосувалася власне уявлень щодо зв'язку між мовою та етнічною належністю і ставлень до такого зв'язку. Ця шкала давала змогу з'ясувати, наскільки молоді притаманна схильність пов'язувати мову з етнічною належністю. У ході підготовчого етапу дослідження ми дійшли висновку, що наявність зв'язку між мовною і етнічною ідентичністю можна розглядати як соціально-психологічний феномен, а отже, і вивчати.

Щоб вибудувати шкали, які б описували взаємозв'язок етномовної та етнічної ідентичностей, було проведено додаткове опитування з участю 20-ти респондентів. Основні можливі характеристики взаємозв'язку двох видів ідентичності з'ясовувалися за допомогою відкритих запитань:

1. Чи є, на вашу думку, зв'язок між мовою людини і її національною належністю? Як можна описати цей зв'язок?
2. Чи визначаєте ви етнічну (національну) належність людини за мовою?
3. Чи важливо для вас, якою мовою спілкуються ваші співрозмовники?  
Якщо так, то чому?
4. Які чинники, на вашу думку, впливають на вибір мови спілкування?
5. Чи впливає ваша національна належність на вибір тієї мови, якою ви спілкуєтесь?

За допомогою частотного розподілу визначено та оформлено в окрему шкалу опитувальника найбільш поширені характеристики зв'язку. Текст опитувальника наведено в Додатку Б.

### **2.3 Підготовчий етап дослідження особливостей етнічної ідентичності етномовних груп українського студентства**

Підготовчий етап емпіричного дослідження ставив за мету валідацію та апробацію дібраних та розроблених методик. Він охоплював два етапи: під час першого було проведено основну процедуру апробації, під час другого – на меншій вибірці повторно апробовано методики, що зазнали змін після основного етапу.

На всіх етапах дослідження ми дотримувалися принципів формування вибірки, які давали змогу забезпечити якісні результати емпіричного дослідження, а саме: власне якість вибірки (що уможлиблювало поширення результатів на генеральну сукупність), добір відповідного типу вибірки та схему добору учасників, обсяг вибірки відповідно до цілей та етапу дослідження [160, с. 140].

На основі загальних вимог до формування вибірки сформовано вибіркочну сукупність для підготовчого етапу.

Вибірочку складала студентська молодь, квотована за статтю, віком і походженням. Було відібрано анкети молодих людей віком від 19 до 25 років, що визнають свою належність до українського етносу.

У першому етапі пілотного дослідження взяли участь 60 осіб, з них 33 жінки і 27 чоловіків, віком від 19 до 25 років. Метод формування – випадковий. На етапі обробки даних застосовувався цілеспрямований відбір анкет, що містили необхідну характеристику респондента (позитивну етнічну ідентичність і вік).

У другому етапі пілотного дослідження взяли участь 40 осіб, з них 22 жінки і 18 чоловіків, віком від 19 до 25 років. Метод формування вибірки – відбір осіб, що брали участь у першому етапі дослідження. Двоетапне пілотне дослідження проводилось у тій самій групі студентів, що дало змогу оцінити методики з



погляду їхньої надійності-стійкості, тобто застосувати критерії ретестової валідності.

Проведення пілотного дослідження передбачало виконання завдань особами, які мали схожі властивості з тими, для визначення яких мало проводитись основне дослідження [20, с. 157].

У нашому випадку опитування було проведено серед студентів заочної форми навчання одного з київських ЗВО, що дало змогу забезпечити участь респондентів із різних регіонів і типів поселень, носіїв різних політичних поглядів та різних форм етнічної ідентичності і мовної ідентифікації.

До стандартного бланка з текстами методик було додано відкрите запитання щодо зручності заповнення та зрозумілості питань. Під час заповнення опитувальника респонденти загалом були задоволені формою опитування, нарікань на зручність заповнення анкети чи складність запитань у більшості випадків не виникало.

Загалом респонденти виявляли зацікавленість щодо тематики дослідження та його результатів, готовність відповідати на запропоновані запитання, а після опитування – бажання продовжити обговорення «актуалізованої» теми. Спрямування дослідження вони визнавали важливим і значущим як в особистому, так і в суспільному контексті.

Загальні зауваження щодо процедури першого етапу пілотного дослідження: подавати анкети двома мовами (на першому етапі вони подавалися лише українською); змінити формулювання частини запитань, забезпечити більшу доступність і зрозумілість формулювань; збільшити кількість обернених запитань, аби уникнути ефекту звикання та монотонності в роботі. Усі ці зауваження було враховано під час проведення другого етапу пілотного дослідження, що позитивно вплинуло на якість отриманих результатів.

Згідно з основними положеннями апробації тестових методик для перевірки тестів на відповідність використано такі показники [20]:

1) змістова валідність (на етапі формулювання завдань). Методики було дібрано відповідно до визначених і теоретично обґрунтованих емпіричних індикаторів;

2) внутрішня узгодженість методики (як статистичний показник було взято коефіцієнт  $\alpha$ -Кронбаха). Питання щодо рівня значущості цього показника не є однозначно вирішеним, проте більшість дослідників сходяться на тому, що показник для тесту загалом повинен бути принаймні 0.7, для окремих шкал та опитувальників із незначною кількістю запитань допускається і нижче значення – 0.6. У всякому разі шкалу вважають неузгодженою, якщо значення коефіцієнта  $\alpha$ -Кронбаха не перевищує 0.5 [113]. Залежно від специфіки методики показник узгодженості визначають або для методики в цілому, або для конкретної шкали;

3) дискримінативність та однорідність окремих завдань та шкал тестових методик. Для всіх кількісних методик визначався коефіцієнт кореляції Пірсона для питання чи субшкали зі шкалою. Чим вища така кореляція, тим вища дискримінативність завдання. Як правило, вимагається мінімальна кореляція на рівні 0,2 [20, с. 159]. Питання, що мали низький зв'язок зі шкалою, переформулювалися і перевірялися повторно в другій серії дослідження. Таким чином на виході було представлено шкали з достатнім рівнем дискримінативності;

4) ретестова надійність. Це одна із характеристик надійності методики, яка встановлюється шляхом повторного тестування тих самих досліджуваних. Надійність у цьому випадку визначається як збіг результатів першого і другого тестування [113]. Для кількісної оцінки стійкості результатів тестування найчастіше використовують кореляційний аналіз і відповідно розраховують коефіцієнт кореляції Пірсона. Чим вищий рівень збігу відповідей досліджуваних у першій і другій серії тестів, тим більше значення коефіцієнта кореляції. Найменшим задовільним значенням для ретестової надійності є коефіцієнт кореляції на рівні не нижче 0.7 [20, с. 161]. Якщо ж ніякого зв'язку між першим і другим етапами тестування немає, то кореляція буде нульовою. Вибірка, на якій

методики перевірялися згідно з критерієм надійності-узгодженості, була неоднорідною: у першому випадку в дослідженні взяла участь більша кількість респондентів; для успішного порівняння результатів дані респондентів, що не брали участь у другому етапі пілотного дослідження, були вилучені із загального масиву даних, що використовувався для розрахунку показників надійності-стійкості інструменту.

Нижче у стислій формі наведено результати апробації методик.

*Модифікована тестова методика Дж. Фінні «Етнічна ідентичність».* У ході обробки тест було розбито на підшкали (відповідно до ключа): шкала № 1 – когнітивний компонент етнічної ідентичності; шкала № 2 – афективний компонент етнічної ідентичності.

Загальне значення коефіцієнта надійності-узгодженості для методики Дж. Фінні – 0.7408. Такий рівень свідчить про достатню узгодженість методики в цілому. Розгляньмо дані для кожної із шкал.

Шкала № 1 «Когнітивний компонент етнічної ідентичності»:  $\alpha$ -Кронбаха – 0.6780, коефіцієнт кореляції шкали з тестом – 0.730.

Для кожного із запитань шкали визначався рівень його зв'язку зі шкалою, з тестом у цілому та можлива зміна коефіцієнта в разі вилучення запитання зі шкали. Таким чином було визначено запитання, які потребують зміни формулювання. У цьому випадку таким було лише одне – № 2, решта ж питань мали допустимий рівень показників і значущий рівень зв'язку зі шкалою зокрема і тестом у цілому.

Шкала № 2 «Вираженість емоційного компонента етнічної ідентичності»:  $\alpha$ -Кронбаха – 0.7642, коефіцієнт кореляції шкали з тестом – 0.823.

У ході визначення кореляцій конкретних запитань зі шкалою і тестом у цілому отримані статистичні показники свідчили про достатній рівень дискримінативності запитань. Переформулювання потребувало лише запитання № 6.

Усі отримані дані було взято до уваги під час другого етапу пілотного дослідження. Остаточні результати апробації, представлені в таблиці 2.2, свідчать про придатність методики до подальшого використання.

Таблиця 2.2

**Підсумкові дані апробації модифікованої методики Дж. Фінні «Етнічна ідентичність»**

шкала	показник узгодженості на першому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	кореляція шкали з тестом у цілому на першому етапі	показник узгодженості на другому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	кореляція шкали з тестом у цілому на другому етапі	показник надійності (коефіцієнт кореляції Пірсона)
методика в цілому	0.740	-	0.766	-	0.757
шкала №1	0.678	0.730	0.690	0.790	0.703
шкала №2	0.764	0.720	0.786	0.754	0.711

З огляду на результати пілотного дослідження було запропоновано такий спосіб обробки даних, отриманих за допомогою цієї методики:

1. Визначення показників вираженості складників етнічної ідентичності (методом середнього).

2. Визначення загального рівня вираженості етнічної ідентичності (методом середнього двох шкал).

*Методика Г. Солдатової «Типи етнічної ідентичності».* Ця методика містить шість шкал, кожна з яких відповідає певному діапазону в континуумі, що відображає можливі рівні етноцентризму особистості: етнічна індіферентність, етнічний нігілізм, позитивна етнічна ідентичність, етнічний егоїзм, етнічний ізоляціонізм, етнічний фанатизм.

Загальне значення коефіцієнта надійності-узгодженості для методики «Типи етнічної ідентичності» – 0.6519. Такий рівень свідчить про достатню узгодженість методики в цілому.

Під час роботи безпосередньо зі шкалами було застосовано алгоритм, аналогічний тому, що й для попередньої методики: визначення  $\alpha$ -Кронбаха, зв'язку шкали тесту з тестовою шкалою в цілому. Також з огляду на значення сили зв'язку питання-шкала було визначено ті твердження, які потребували переформулювання або вилучення зі шкал. Так, під час першої обробки деякі значення коефіцієнта надійності-узгодженості були критично малими або від'ємними. Провівши змістовий аналіз, вдалося з'ясувати технічну помилку в ключі методики. Це підтвердилось як під кутом зору змістового аналізу, так і під кутом зору статистичної інформації (дані про зв'язок кожного конкретного запитання зі шкалою). Враховуючи виправлені ключі, було проведено коректний аналіз отриманих даних. Його результати представлено в таблиці 2.3, де наведено дані для кожної зі шкал на першому етапі пілотного дослідження.

На другому етапі пілотного дослідження було проведено аналогічні статистичні процедури, а також визначено коефіцієнт кореляції між даними, отриманими на обох етапах дослідження.

Отримані результати апробації (Табл. 2.4) підтвердили валідність методики як у цілому, так і на рівні окремих шкал, а також дали змогу статистично довести виправданість зміни ключів (через технічну помилку).

Підсумовуючи, можемо говорити про цю методику як про надійну, узгоджену і дискримінативну, а отже, придатну для використання в подальшому дослідженні.

Алгоритм обробки результатів збігався з алгоритмом, запропонованим авторами методики. Визначалося середнє за кожною шкалою. Тип, що мав найвищий бал, був провідним типом етнічної ідентичності. Для інших типів розраховувався їхній рівень вираженості.

Таблиця 2.3

**Дані апробації шкал методики «Типи етнічної ідентичності»  
на першому етапі дослідження**

№	шкала	показник узгодженості ( $\alpha$ -Кронбаха)	коефіцієнт кореляції Пірсона (зв'язок шкала- тест)
1	позитивна етнічна ідентичність	0,630	0,538
2	етнічна індиферентність	0,621	0,532
3	етнонігілізм	0,630	0,595
4	етноегоїзм	0,546	0,649
5	етноізоляціонізм	0,544	0,663
6	національний фанатизм	0,643	0,597

*Методика «Я українець/українка тому, що...».* За допомогою цієї методики визначалася здатність молоді людини до рефлексії своєї етнічної належності. Форма проведення не передбачала можливості статистичного обчислення згаданих вище коефіцієнтів. На пілотному етапі ставилося завдання апробувати придатність методики для її використання в роботі з респондентами, а також визначити подальшу схему роботи за цією методикою.

Результатом застосування методики стало визначення кількості варіантів відповідей, що було, власне, показником рефлексивності респондентами власної етнічної належності.

Усі описані вище методики стосувалися вивчення етнічної ідентичності. За результатами пілотного дослідження на основному етапі передбачалося отримати таку модель етнічної ідентичності:

1. Вираженість когнітивного та афективного складників. Загальна вираженість

етнічної ідентичності.

2. Тип етнічної ідентичності – основний – та рівень вираженості гіпер- і гіпоідентичності особистості.
3. Показник рефлексивності етнічної належності.

Таблиця 2.4

**Підсумкові дані апробації модифікованої методики «Типи етнічної ідентичності»**

шкала	показник узгодженості на першому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	кореляція шкали з тестом у цілому на першому етапі	показник узгодженості на другому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	кореляція шкали з тестом у цілому на другому етапі	показник надійності (коефіцієнт кореляції Пірсона)
методика в цілому	0.651	-	0.713	-	0.742
шкала №1	0,530	0,538	0.631	0,614	0,830
шкала №2	0,621	0,532	0,709	0,593	0,600
шкала №3	0,630	0,595	0,684	0,620	0,756
шкала №4	0,546	0,649	0,597	0,701	0,780
шкала №5	0,544	0,663	0,600	0,641	0,598
шкала №6	0,643	0, 597	0,702	0,521	0,719

У наступному блоці результатів представлено дані, що стосувалися етномовної ідентичності особистості.

*Шкала «Самооцінка знання української мови».* За допомогою цієї шкали було визначено середній показник для мовної компетентності в цілому, з'ясовано, наскільки високо респондент оцінює своє знання української мови та можливості її застосування. Результати апробації шкали наведено в таблиці 2.5.

Можемо говорити про цю методику як про надійну, узгоджену, надійну та дискримінативну, а отже придатну для використання в подальшому дослідженні. Дані аналізувалися на основі середньої оцінки знання мови.

*Шкала «Ставлення до української мови».* Використовувалась для вивчення емоційного складника етномовної ідентичності і ставлення респондента до мови. Оскільки основною мовою, що вивчалась у нашому дослідженні, була українська, то й ставлення вивчалось щодо неї. Для подальшої обробки результатів було заплановано визначати показник «ставлення до мови»: чим вищий бал, тим більш виражене позитивне ставлення до української мови. Результати апробації шкали (Табл. 2.6) свідчать про її придатність для подальшого використання.

*Таблиця 2.5*

**Підсумкові дані апробації модифікованої шкали «Загальна мовна компетентність»**

показник узгодженості на першому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	показник узгодженості на другому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	показник ретестової надійності (коефіцієнт кореляції Пірсона)
0,530	0,691	0,813

*Шкала «Етномовний атитюд».* Цю шкалу розроблено як додаткову на основі попередньо проведеного опитування. Основним завданням було визначити, якою мірою респонденти схильні визначати етнічну належність (свою та інших) саме за мовною ознакою.

*Таблиця 2.6*

**Підсумкові дані апробації модифікованої шкали «Ставлення до української мови»**

показник узгодженості на першому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	показник узгодженості на другому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	показник надійності (коефіцієнт кореляції Пірсона)
0,610	0,745	0,700



Результати апробації шкали (Табл. 2.7) свідчать про її придатність для подальшого використання.

Таблиця 2.7

**Підсумкові дані апробації модифікованої шкали «Етномовний атитюд»**

показник узгодженості на першому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	показник узгодженості на другому етапі ( $\alpha$ -Кронбаха)	показник надійності (коефіцієнт кореляції Пірсона)
0,569	0,748	0,742

За результатами пілотного етапу дослідження можна підсумувати, що дібрані методики успішно апробовано згідно із заданими критеріями, а тому їх можна визнати придатними для використання на основному етапі дослідження.

#### **2.4. Загальна характеристика основного етапу дослідження**

На основному етапі дослідження вибірка складалася із 670 осіб. За результатами первинного відбору анкет за критеріями етнічної та вікової належності респондентів придатними було визнано 607 анкет.

Метод формування вибірки – випадковий. Метод відбору придатних анкет: запитання – фільтри, що застосовувалися для відбору осіб, які ідентифікували себе як етнічних українців.

Щоб забезпечити репрезентативність результатів, дослідження проводилось у дев'яти містах України, які пізніше були об'єднані в макрорегіони. Детальніше регіональний склад вибірки наведено в таблиці 2.8. Як бачимо, регіональна представленість у вибірці є достатньо рівномірною, у всіх макрорегіонах опитано достатню, приблизно однакову кількість осіб.

Схожим чином виглядає і ситуація щодо розподілу за типом поселення, з якого походить досліджуваний (Табл. 2.9). Оскільки наповнюваність за цим критерієм формувалася випадково, то рівномірного розподілу тут немає, але

загалом маємо достатню представленість у кожній підгрупі, що в цілому збігається з демографічною структурою населення України [106].

Таблиця 2.8

### Розподіл респондентів за регіоном проживання

регіон	місто	кількість валідних анкет
Схід	Маріуполь	54
Схід	Харків	49
Південь	Херсон	97
Центр	Вінниця	59
Центр	Полтава	69
Київ	Київ	74
Захід	Львів	105
Північ	Глухів	59
Північ	Чернігів	41

Процедура дослідження. Респондентам пропонувався набір бланкових методик з письмовими інструкціями. За необхідності інтерв'юери могли надавати додаткові роз'яснення щодо інструкцій. Бланки були двома мовами на вибір – українською або російською. Отримані «сірі» дані піддавалися статичній обробці, у ході якої відсіювалися невалідні і зіпсовані анкети, а також анкети, непридатні для подальшої роботи. Після цього проводилась первинна статистична обробка наявного масиву даних: упорядкування за незалежними змінними, перекодування значень, сортування запитань за шкалами та ін. Таким чином було отримано масив даних, придатний для подальшої роботи.

Відповідно до цілей і завдань дослідження, а також згідно з визначеною моделлю обробки емпіричних результатів аналіз даних здійснювався в такій

послідовності [177]: опис усієї сукупності даних у найпростішій формі; попередній контроль якості отриманих результатів – виявлення помилок і пропусків, корекція вибірки і відбракування невідповідних анкет, загальна характеристика вибірки.

Таблиця 2.9

**Розподіл досліджуваних за типом поселення, з якого вони походять**

тип поселення	частка від загальної кількості, у %
місто з населенням понад 100 тис.	39
місто з населенням менше ніж 100 тис.	24
селище міського типу	15
село	22

Далі респондентів було розподілено за належністю до етномовних груп. За допомогою таблиць частотних розподілів досліджуваних за мовними ознаками було виокремлено 5 етномовних груп.

На наступному етапі для визначення балів досліджуваних за шкалами методик та нормальності розподілів ми скористалися дескриптивними статистиками.

Бали визначались за допомогою допомогою розрахунку математичного середнього.

Щоб визначити нормальність розподілу, було використано критерій Колмогорова - Смирнова у всіх підгрупах за всіма досліджуваними характеристиками.

У результаті встановлено, що дані відповідають критеріям нормального розподілу, і для подальшого аналізу можуть бути використані параметричні тести. Відтак обчислено та проаналізовано математичні середні для кожної із характеристик у кожній з етномовних груп та проведено подальший математичний аналіз отриманих даних.

Для порівняння гіпотез про рівність середніх значень за різними характеристиками етнічної та етномовної ідентичності у різних ЕМГ було використано однофакторний дисперсійний аналіз (англ. - analysis of variance, англійська аббревіатура – ANOVA). Для попарного порівняння міжгрупових відмінностей, під час здійснення однофакторного дисперсійного аналізу, ми скористались також апостеріорним Post Hoc тестом множинного порівняння середніх за методом Шеффе (англ. - Sheffe), який дає можливість множинного порівняння груп між собою. Застосування такого підходу дало можливість визначати не лише наявність статистично значущих відмінностей, але і виявляти які саме етномовні групи значуще відмінні між собою та прогнозувати об'єднання груп між собою за подібністю прояву досліджуваних ознак.

Щоб виявити особливості взаємозв'язків між характеристиками етнічної та етномовної ідентичності особистості, обчислювався коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона для вимірювання ступеня лінійної залежності між двома змінними. Визначались значимі коефіцієнти кореляції ( $p < 0.05$ ), направленість кореляційного зв'язку та ступінь його вираженості між парами етнічних та етномовних змінних у всіх виділених ЕМГ. Вивчення та порівняння коефіцієнтів кореляцій дало змогу визначити наявність і характер взаємозв'язків між досліджуваними змінними та особливості їхнього прояву залежно від належності респондента до тієї чи іншої етномовної групи.

Для аналізу міжгрупових відмінностей кореляційних зв'язків між особливостями етнічної та етномовної ідентичностей був використаний метод попарного порівняння коефіцієнтів кореляції. Для цього був використаний критерій, що дозволяє оцінити значимість відмінностей двох коефіцієнтів кореляції. Результати застосування цього критерію залежать не лише від різниці прояву самих коефіцієнтів, але і від різниці об'ємів вибірок у групах, що порівнюються. Відповідно до особливостей розрахунку коефіцієнтів кореляції, чим більший об'єм вибірки, тим менший ефект вдається значуще визначити.

Надійність коефіцієнту кореляції збільшується із збільшенням його абсолютного значення, тому відносно малі різниці між коефіцієнтами кореляції можуть бути значущими. Відмінності отриманих в ході попереднього аналізу значень коефіцієнтів кореляцій спонукали нас до використання методу попарного порівняння кореляцій, що дало можливість достовірно встановити наявність чи відсутність таких різниць. Розраховувався рівень значимості відмінностей коефіцієнтів кореляції. За умови  $p \geq 0,05$  відмінності між двома коефіцієнтами кореляції визнаються незначущими, за умови  $p < 0,05$  – значущими.

За результатами цього етапу було отримано масив даних та відповідні статистичні показники, які було проаналізовано в наступному розділі.

### **Висновки до другого розділу**

1. Під час емпіричної частини дослідження розроблено його програму. Програма охоплює три етапи – підготовчий, основний та етап аналізу даних. На підготовчому етапі розроблено план дослідження, проведено аналіз досліджуваних понять на основі якого виділені емпіричні індикатори, а також змінні, за якими виокремлювались і характеризувались етномовні групи. Визначено, що у якості емпіричних показників етнічної ідентичності доцільно виділяти: вираженість етнічної ідентичності та її компонентів, типи етнічної ідентичності та здатність рефлексувати свою етнічну належність. Відповідно до виділених емпіричних показників дослідження етнічної ідентичності, дібрано відповідні методики – методика Дж. Фінні «Вираженість етнічної ідентичності», Г. Солдатової «Типи етнічної ідентичності» та модифікований тест Куна – Макпартленда.

2. Визначено, що етномовну ідентичність доцільно вивчати відповідно до її структури, як виду соціальної ідентичності. Обґрунтовано, що емпіричними показниками вивчення етномовної ідентичності є самооцінка знання української

мови, ставлення до неї та етномовний атиюд. Для дослідження етномовної ідентичності розроблено методику «Етномовна ідентичність», яка включає шкали, відповідні виділеним емпіричним показникам.

4. У ході пілотного дослідження проведено апробацію методик, зокрема реалізовано процедури перевірки узгодженості (коефіцієнт  $\alpha$ -Кронбаха) та надійності (ретестові проби) психологічного інструменту. Вибірка охоплювала 60 осіб. За результатами цього етапу методики визначено як придатні для використання на основному етапі дослідження.

5. Етап основного емпіричного дослідження охоплював шість регіонів України; вибірка – 607 осіб. Основну групу досліджуваних склали студенти віком 18-25 років різних спеціальностей. Отримані на цьому етапі дані було піддано процедурам групування, відбору придатних для аналізу анкет. Опрацювання даних передбачало їх статистичну обробку та застосування таких статистичних процедур, як розрахунок описових статистик (метод середніх), ANOVA аналіз та обчислення коефіцієнтів кореляції, метод попарного порівняння коефіцієнтів кореляцій. Отримані дані визнано придатними для подальшого змістового аналізу.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях [80; 82; 83]

### РОЗДІЛ 3

## ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЕТНІЧНОЇ ТА ЕТНОМОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНОМОВНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

У розділі представлено результати аналізу даних, отриманих під час емпіричного дослідження. За допомогою частотного розподілу виокремлено основні етномовні групи за визначеними мовними показниками. З'ясовано відмінності в проявах характеристик етнічної та етномовної ідентичності в різних етномовних групах (однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA). Описано та проаналізовано взаємозв'язки між різними характеристиками ЕІ та ЕМІ (визначено коефіцієнти кореляцій та зроблено їх порівняння). На основі проведеного аналізу встановлено соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства. Це дало змогу розробити практичні рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні.

### **3.1. Соціально-психологічна характеристика етномовних груп українського студентства**

Як уже зазначалось у теоретичній частині, етномовна група – це група, об'єднана як спільною етнічною ознакою, так і спільною мовою. Для членів етномовної групи етнічна мова, державна мова, рідна мова та мова/мови спілкування, що можуть ставати ознаками етнічної та етномовної ідентифікації, можуть як збігатися, так і не збігатися.

Самокатегоризація може відбуватися як за етнічною належністю, так і за вживанням, знанням мови чи мов або ставленням до них і, більше того, ситуативно зумовлюватися залежно від конкретних соціальних умов [195]. У залежності від

конкретних соціальних умов може також змінюватися значимість кожної із мовних характеристик, як ознак етнічної та етномовної ідентифікації особистості.

Спробуймо відтак знайти емпіричне застосування наведених визначень. Насамперед варто згадати, що не існує єдиного, загальноприйнятого підходу до розподілу на етномовні групи. У нашому випадку етнічна ознака задана дизайном дослідження – українська етнічна належність. Отже, актуальним залишається виділення мовних груп за мовними та етномовними ознаками.

Питання диференціації за мовною ознакою є значно складнішим. Тут також дві ознаки є заданими середовищем, а саме: державна мова (дослідження проводилося серед громадян України) та етнічна мова (етнічною мовою є українська). Визначаючи мовну ідентифікацію, ми орієнтувалися на ідентифікацію респондентів із двома мовами – українською і російською. Також респондентам було запропоновано варіант «інша мова/мови» але кількість таких відповідей була незначною (менше 7 анкет), що не дає можливість розглядати цю групу як достатньо представлену для подальшого аналізу.

Групування за ознакою мовної самоідентифікації є лише одним із критеріїв виокремлення етномовних груп. У попередніх розділах ми згадували про значну кількість ознак етномовної ідентичності, які застосовуються для її вивчення у подібних дослідженнях. Зупинімося на підході, згідно з яким етномовні групи формуються на основі двох критеріїв самоідентифікації – рідної мови і мови спілкування. Як уже зазначалося вище, ці критерії найчастіше використовують у різних соціальних дослідженнях. Рідна мова є символічним вираженням мовної ідентифікації, найбільш очевидною ознакою категоризації, простою та зрозумілою для використання. А також одним з найбільш традиційних критеріїв розмежування «свій-чужий». Мова спілкування теж є позірно простим і зрозумілим критерієм мовної та етнічної ідентифікації. Рідна мова – більш символічний критерій, в той час як мова спілкування – наочна, очевидна ідентифікаційна ознака. Ці критерії, а особливо їх поєднання, часто інтерпретуються достатньо суперечливо і викликають суспільні та



наукові дискусії щодо значення їх співпадіння чи неспівпадіння і вплив на переживання власної етнічної належності. Поєднання цих двох найбільш поширених мовних ознак для визначення ЕМГ дає можливість коректно відобразити структуру мовних ідентифікацій українського студентства.

Дані частотних розподілів у нашій вибірці за цими критеріями наведено в таблиці 3.1.

*Таблиця 3.1*

**Частотний розподіл респондентів за мовними ознаками**

рідна мова	мова спілкування			
	українська	російська	обидві	усього
українська	195	80	136	411
російська	9	99	16	124
обидві	12	17	43	72
усього	216	196	195	607

Очевидний факт, що випливає із таблиці – у респондентів, при збереженні української етнічної ідентичності, рідна мова та мова спілкування можуть як співпадати, так і не співпадати із етнічною та державною мовою. Також рідна мова і мова спілкування можуть співпадати чи не співпадати між собою, а певна частина етнічних українців вважає себе повністю російськомовними.

Найбільшими і придатними для подальшого аналізу є п'ять етномовних груп. Оскільки етнічна належність у нашому дослідженні є заданою, надалі будемо характеризувати отримані групи відповідно до визначених мовних ознак. Перша – група, де рідною мовою і мовою спілкування є українська (УУ). Як другу можемо виділити групу двомовних українців (ДМ) – обидві мови вони вважають рідними та найчастіше ними послуговуються. У ще одній групі рідною мовою і мовою спілкування є російська мова (РОС).

Також є шість груп, у яких рідна мова і мова спілкування не збігаються. Але за кількісним наповненням лише дві з них ми можемо залучити для подальшого аналізу. Це групи, де рідною мовою є українська, але як переважна мова спілкування використовуються обидві мови (УДМ) або тільки російська (УР). Інші чотири групи у своєму складі мають не більше як 15 осіб і сумарно становлять 8 % вибірки, а тому не будуть предметом подальшого аналізу.

Остаточний розподіл респондентів за етномовними групами представлено в таблиці 3.2.

*Таблиця 3.2*

### **Розподіл респондентів за етномовними групами**

ЕМГ		частота виборів	частка респондентів, %
1	українська – українська (УУ)	185	30
2	українська – дві мови (УДМ)	136	22
3	українська – російська (УР)	80	13
4	двомовні (ДМ)	53	9
5	російськомовні (РОС)	99	16
6	інші групи	54	9

Найбільше у вибірці тих, чиєю рідною мовою є українська (66 %). Такі показники майже збігаються з даними соціологічних досліджень [2; 123]. Дещо різняться із соціологічними даними кількість респондентів, для яких рідною є російська мова. Це, очевидно, пов'язано з тим фактом, що під час таких досліджень часто пропонують обрати одну з мов, і, відповідно, у соціологічних замірах вибори двомовних осіб розподіляються між обома мовами, частіше на користь російської [103]. Російську як мову спілкування обирає майже третина респондентів, така ж кількість опитуваних спілкується рівною мірою обома мовами. Найменше у вибірці тих, для кого обидві мови є рідними.

Як і в популяційних дослідженнях, бачимо в наших результатах розбіжність між кількістю тих, для кого українська рідна, і тих, для кого вона є мовою спілкування. Спорідненість значно частіше визначається за етнічною мовою, тоді як мова спілкування частіше не збігається з мовою етносу.

Отже, маємо дві одномовні групи, одну – повністю білінгвальну (найменша із груп) і дві групи, у яких рідною мовою є українська, а мовами спілкування обидві мови або російська. Природа, причини та особливості такого явища неодноразово описувалися в різних джерелах [напр. 19; 40; 141; 151].

Маємо ще одне підтвердження загалом очевидного факту: для етнічних українців рідною мовою є переважно українська. Але російська рідна мова чи обидві рідні мови не змінюють етнічну самоідентифікацію особистості. І дані інших досліджень, і наші дані вкотре демонструють той факт, що частина українського етносу є російськомовною чи двомовною за однією чи обома мовними ознаками, і російськомовність чи двомовність не суперечать етнічній українській самоідентифікації.

Інший бік етномовного самовизначення особистості полягає в тому, що інші, крім української, рідні мови, як правило, збігаються з тим, якою мовою чи мовами спілкується людина, тоді як рідність української мови збігається з вибором мови спілкування лише в частини досліджуваних. Як видно із результатів представлених у таблиці, російська мова у якості рідної та дві рідні мови призводять до того, що вони ж і використовуються як основні мови спілкування. В той час як відчуття спорідненості із українською мовою не є гарантією її повсякденного вжитку.

Спробуємо більш детально описати та порівняти деякі характеристики виокремлених етномовних груп. Наведені дані є додатковою валідацією отриманого розподілу на ЕМГ, оскільки частково або повністю збігаються з даними згаданих вище досліджень.

У таблиці 3.3 представлено розподіли з огляду на те, якою мовою спілкуються в сім'ях респондентів із різних етномовних груп. Як бачимо, у монолінгвальних

групах мова респондента і мова батьків збігаються майже повністю. У двох двомовних групах – ДМ та УР – мова респондентів і мова батьків збігаються в більшості випадків. При цьому молодь, для якої рідними мовами можуть бути дві мови, походить як з двомовних, так і з російськомовних сімей. Тобто до рідної російської в процесі дорослішання молоді людини додалася ще й українська.

Таблиця 3.3

**Частотний розподіл в етномовних групах за ознакою «Мова спілкування батьків» (у %)**

мова спілкування батьків	етномовні групи				
	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
українська	87	31	5	10	5
дві мови	10	44	21	69	6
російська	3	25	74	21	89

Серед тих, для кого українська є рідною, а мовою спілкування – російська, є значна частина вихідців із двомовних сімей. Бачимо тенденцію як до розширення спектру застосування української мови в одній групі (від російської у батьків до обох мов у дітей), так і до зменшення в другій (від двох мов у батьків до суто російської у дітей). Українсько-двомовна група сформована менше ніж на половину з вихідців із двомовних сімей, на третину – з українськомовних, на чверть – із російськомовних. Можемо припустити, що мова батьків є найпоширенішим, але не універсальним предиктором мовного самовизначення молоді людини. І найчастіше мова батьків як предиктор самовизначення спрацьовує в монолінгвальних групах. На нашу думку, це може свідчити про певну повільність і традиційність етномовних процесів, особливо в середовищах, де переважає одна з мов.

Мова спілкування представників УСМ та їхнього найближчого оточення збігається в монолінгвальних групах і частіше може не збігатися в білінгвальних (Табл. 3.4). Це загалом очевидно, бо оточення і друзі – це сфера свідомого вибору. І тут доречно згадати концепцію Дж. Фінні, згідно з якою мову використовують тією мірою, якою вона відповідає практичним завданням, а також за потреби контакту. Щоб забезпечити останній, люди схильні нівелювати мовні відмінності [190]. Але разом з тим мова родини відіграє ключову роль на етапі формування етнічної ідентичності.

Первинна соціалізація із батьками є джерелом для початкового формування більшості видів соціальної ідентичності дитини. Дж. Фінні говорить про те, що найближче коло спілкування є тим оточенням, яке задає вектор і основні, базові смисли етнічної ідентичності, зокрема через засвоєння мовних і етномовних особливостей оточення. Мова в цьому сенсі відіграє як роль інструменту конструювання ідентичності, так і роль етнодиференціувального фактору. Тристадійна модель розвитку етнічної ідентичності хоча і була розроблена у ході дослідження представників етнічних меншин, позиціонується авторами як універсальна, така, що пояснює розвиток етнічної ідентичності за будь-яких умов [190].

На першій стадії етнічна ідентичність приймається без розмірковувань, «по замовчуванню». Атитюди щодо своєї групи передаються із зовні – батьками, спільнотою, суспільством тощо. Самі ж підлітки сприймають їх досить некритично. Наступною є стадія вивчення проблеми своєї ідентичності. Вона закінчується, як правило, формуванням певної позиції щодо власної етнічної належності. Найчастіше до свідомого вивчення власної етнічної ідентичності призводять конфлікти та травмівні ситуації, що зачіпають особливості етнічної належності. Вважається, що на цій стадії молодь досягає етнічної ідентичності, що проявляється у формуванні почуття комфортності свого становища як члена етнічної спільноти. Третьою стадією є підтримка особистістю позитивної ідентичності або її усвідомлена зміна. На кожній

із цих стадій мова відіграє свою особливу роль. І якщо на першій стадії мова, як інші ознаки етнічної ідентичності, сприймається «за замовчуванням», то на другій і третій стадії особистість може використовувати цілий набір мовних та етномовних стратегій, які залежать від того якими є умови формування ідентичності і наскільки сильними є потреби мовної адаптації.

Отже, отримані нами дані підтверджують згадану концепцію. Через первинну соціалізацію молодь засвоює основну мову спілкування і формує відчуття спорідненості із мовою (мовами). Найчастіше мовне самовизначення співпадає із мовою батьків. Але коло спілкування добирається не лише за мовною ознакою і мова друзів переважно не стає критерієм формування близького кола спілкування у дорослому віці.

Спробуймо охарактеризувати виокремлені групи відповідно до інших демографічних характеристик, які були задані в нашому дослідженні.

*Таблиця 3.4*

**Частотний розподіл в етномовних групах за ознакою «Мова спілкування найближчого оточення» (у %)**

мова спілкування друзів	етномовні групи				
	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
українська	60	15	11	11	6
російська	9	35	75	33	77
обидві	31	50	14	56	17

Дані для монолінгвальної групи УУ за такими чинниками, як регіон, тип поселення та політичні погляди, наведено в таблиці 3.5. У цій групі практично немає респондентів зі Сходу, мало представлений Південний регіон, однак добре представлений не лише Західний регіон, а й Центральний, а також Київ. Переважають тут нейтральні і прозахідні політичні погляди, хоч майже кожен десятий має проросійські погляди.

Таблиця 3.5

**Розподіл респондентів у групі УУ за соціально-демографічними чинниками (у %)**

регіон	тип поселення	політичні погляди
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Східний – 1,6;</li> <li>• Центральний – 30,1;</li> <li>• Північний – 11,5;</li> <li>• Київ – 9,3;</li> <li>• Південний – 2,2;</li> <li>• Західний – 45,4</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• місто понад 100 тис. – 30,8;</li> <li>• місто менше ніж 100 тис. – 22,6;</li> <li>• смт – 15,9;</li> <li>• село – 30,8</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• прозахідні – 47,2;</li> <li>• проросійські – 7,2;</li> <li>• нейтральні – 45,6</li> </ul>

Українсько-двомовна група має чи не найбільш рівномірну регіональну структуру з-поміж усіх етномовних груп, проте Західний регіон представлений тут у найменшій мірі, найбільшою є кількість респондентів із Північного і Центрального регіонів. Респонденти рівномірно розподілені за типом поселення, із переважанням вихідців із великих міст і надають перевагу нейтральним політичним поглядам, кількість осіб, що мають проросійські погляди є більшою порівняно із монолінгвальною українською групою, а кількість тих, хто має прозахідні – меншою. (Табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Розподіл респондентів у групі УДМ за соціально-демографічними чинниками (у %)**

регіон	тип поселення	політичні погляди
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Східний – 15,4;</li> <li>• Центральний – 21,4;</li> <li>• Північний – 24,8;</li> <li>• Київ – 16,2;</li> <li>• Південний – 15,4;</li> <li>• Західний – 6,8</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• місто понад 100 тис. – 47,8;</li> <li>• місто менше ніж 100 тис. – 15,0;</li> <li>• смт – 16,7;</li> <li>• село – 20,6</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• прозахідні – 23,7;</li> <li>• проросійські – 12,6;</li> <li>• нейтральні – 63,7</li> </ul>

Українсько-російськомовна етнічна група етнічних українців сформована на третину з представників Південного регіону і на третину – з вихідців із Північного регіону, Західний регіон у ній закономірно майже не предствалений, як і незначно представлений Центральний регіон. Представникам цієї групи також притаманні переважно нейтральні політичні погляди, а проросійські орієнтації трапляються частіше, ніж прозахідні (Табл. 3.7). Як і у попередніх випадках структура за типом поселенням відповідає загальноукраїнським даним.

Таблиця 3.7

**Розподіл респондентів у групі УР за соціально-демографічними чинниками (у %)**

регіон	тип поселення	політичні погляди
• Східний – 15,8;	• місто понад 100 тис. – 44,1;	• прозахідні – 15,4;
• Центральний – 5,3;	• місто менше ніж 100 тис. – 21,8;	• проросійські – 23,1;
• Північний – 28,9;	• смт – 16,4;	• нейтральні – 61,5
• Київ – 13,2;	• село – 17,7	
• Південний – 35,5;		
• Західний – 1,3		

У таблиці 3.8 наведено дані частотних розподілів для групи, де рідною мовою і мовою спілкування є обидві мови. Третина респондентів цієї групи походить із Північного регіону, а меншість (4,5%) – із Західного. Інші регіони представлені в ній рівною мірою. Для представників групи характерні переважно нейтральні політичні погляди, але на відміну від інших груп, досить поширені, причому рівною мірою, проросійські і прозахідні. Демографічна структура не відрізняється від попередніх груп.



Таблиця 3.8

**Розподіл респондентів у групі ДМ за соціально-демографічними чинниками (у %)**

регіон	тип поселення	політичні погляди
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Східний – 18,2;</li> <li>• Центральний – 18,2;</li> <li>• Північний – 31,8;</li> <li>• Київ – 9,1;</li> <li>• Південний – 18,2;</li> <li>• Західний – 4,5</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• місто понад 100 тис. – 43,6;</li> <li>• місто менше ніж 100 тис. – 22,7;</li> <li>• смт – 23,6;</li> <li>• село – 10,0</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• прозахідні – 17,4;</li> <li>• проросійські – 17,4;</li> <li>• нейтральні – 65,2</li> </ul>

У групі РОС (Табл. 3.9) понад половину респондентів походять зі Східного і Південного регіонів (які традиційно асоціюються з російськомовністю). Утім, представлені тут й інші регіони. Кожен десятий походить із Києва та Півдня, респонденти із Західного регіону практично відсутні.

Таблиця 3.9

**Розподіл респондентів у групі РОС за соціально-демографічними чинниками (у %)**

регіон	тип поселення	політичні погляди
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Східний – 60,8;</li> <li>• Центральний – 7,2;</li> <li>• Північний – 4,1;</li> <li>• Київ – 14,4;</li> <li>• Південний – 12,4;</li> <li>• Західний – 1,0</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• місто понад 100 тис. – 47,8;</li> <li>• місто менше ніж 100 тис. – 21,1;</li> <li>• смт – 18,1;</li> <li>• село – 13,0</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• прозахідні – 10,1;</li> <li>• проросійські – 52,5;</li> <li>• нейтральні – 37,4</li> </ul>

У цій ЕМГ переважають проросійські політичні погляди, хоч представлені незначною мірою і прозахідні, а нейтральні погляди сповідують більше третини респондентів. Розподіл за типом поселення в цій групі більш-менш рівномірний і відповідає попереднім групам.

Маємо справу із цікавою особливістю, притаманною українцям. Власне, є дві великі гомогенні групи – українськомовна і російськомовна. Як видно з наведеної статистики, у цих групах має місце певне домінування тих чи тих регіонів, розподіл за мовою спілкування батьків та політичними уподобаннями. У білінгвальних групах значно ширша регіональна представленість, не такий однозначний розподіл за мовами спілкування сім'ї та друзів, різні варіації політичного самовизначення. Спільним у групах є розподіл за типом поселення, що певною мірою спростовує уявлення про більшу поширеність української у сільській місцевості.

У кожній етномовній групі формуються підгрупи за чинниками регіональної належності, типу поселення, з якого походить молода людина, політичними поглядами, мовою спілкування батьків та мовою спілкування найближчого оточення. У кожній із таких підгруп ми проаналізували досліджувані характеристики ЕІ та УЕМІ за допомогою t-критерію (там, де це можна було зробити з огляду на кількісний склад підгруп). Значущих відмінностей у проявах характеристик за додатковими чинниками групування в підгрупах етномовних груп виявлено не було.

Унаочнення групових ідентифікацій чіткіше виявляє проблему дослідження. Як було зауважено в попередніх розділах, особливості мовної, етномовної та етнічної ідентичностей описано на сьогодні недостатньо чітко, як і не до кінця з'ясовано чинники, що визначають їхні взаємовпливи та взаємозв'язки. Завдання визначення особливостей співвідношення і взаємного впливу цих явищ дещо спрощується, якщо в межах одного етносу етнічна ідентифікація збігається з мовною.

Подібна ситуація спостерігається у значній кількості етносів. Зазначимо також, що теоретичні і методичні підходи у цій проблематиці переважно розробляються у країнах, де основний етнос має переважно одну мову спілкування. А використання

інших мов поширене серед представників етнічних меншин і їх етнічна мова також співпадає із їх етнічною належністю. Відповідно, спостерігаємо ситуацію, у якій державна мова (вона ж мова основного етносу) не є етнічною для представників етнічних меншин, але обов'язковою для засвоєння з метою повноцінної соціалізації.

Українська специфіка не має аналогів у світі. Адже державна мова хоча номінально співпадає із мовою основного етносу, але для представників цього етносу часто не є єдиною мовою спілкування, обмежена у використанні або взагалі виключена з нього. Навіть «найпростіший» описаний нами номінальний збіг не означає тотожності або прямого однозначного взаємовпливу чи взаємозв'язку етнічної та етномовної ідентичностей. Очевидно, що з ускладненням мовної ситуації відбувається суттєве ускладнення взаємозв'язків і взаємовпливів між цими двома видами ідентичності.

Коли йдеться про український етнос, маємо чітку українську етнічну самоідентифікацію респондентів і щонайменше п'ять можливих етномовних ідентифікацій. І це, власне, за двома з багатьох ознак, за якими можлива мовна ідентифікація. Лише одна із форм ідентифікацій є цілком українськомовною. Усього одна зовсім виключає українську як мову спілкування чи рідну мову (українська для цієї групи залишається етнічною і державною мовою). Три інші групи (а також ті чотири, які не увійшли до нашого аналізу, але представлені в соціумі) – це різні комбінації використання обох мов – для комунікації або на основі спорідненості.

Така різноманітна структура мовних ідентифікацій є специфічним українським явищем, що відповідно унеможлиблює пряме перенесення досвіду чи інтерпретацій із будь-яких інших білінгвальних соціумів.

Описані особливості етномовних груп і той факт, що як у науковому, так і в позанауковому дискурсі немає визначеності щодо значення мовних характеристик у структурі етнічної ідентичності, спонукають до порушення низки питань, головним із яких у нашому випадку буде питання, якими є особливості етнічної ідентичності за умови різної мовної самоідентифікації української студентської молоді.

### 3.2. Особливості прояву етнічної ідентичності у представників різних етномовних груп української студентської молоді

3.2.1. *Загальні характеристики етнічної ідентичності української студентської молоді в етномовних групах.* Наступним кроком нашого дослідження стало визначення та аналіз міжгрупових відмінностей у прояві характеристик етнічної ідентичності у представників різних ЕМГ. Перша характеристика, за якою ми здійснювали міжгрупове порівняння, була вираженість етнічної ідентичності, її когнітивного та афективного компонентів. Нагадаємо, що під вираженістю етнічної ідентичності розумілися оцінка значущості членства в етнічній групі, вираженість спільних етнічних почуттів, значущість знань про свою етнічну групу. Насамперед ми звертали увагу на середні значення вираженості етнічної ідентичності у всіх ЕМГ (Табл. 3.10).

Таблиця 3.10

#### Рівень вираженості етнічної ідентичності у представників різних ЕМГ (у балах)

етномовна група (ЕМГ)	вираженість етнічної ідентичності	вираженість афективного компонента	вираженість когнітивного компонента
УУ	3,8	4,0	3,6
УДМ	3,6	3,7	3,4
УР	3,4	3,5	3,2
ДМ	3,4	3,5	3,0
РОС	3,2	3,4	3,0

На основі первинного аналізу виділено низку особливостей вираженості етнічної ідентичності і її складників у різних ЕМГ.

По-перше, у всіх групах вираженість етнічної ідентичності перевищує 3 бали (за 5-бальною шкалою). Методика не передбачає нормалізованих шкал, але отримані середні є вищими за 2,5 бала (арифметичне середнє за 5-бальною шкалою), а значить, можемо припустити, що вираженість етнічної ідентичності української молоді є досить високою. Отримані значення збігаються з даними низки інших досліджень, де було застосовано цю методику [38; 40; 73; 152; 124; 170 та ін.]. Міжгрупові дистанції в абсолютних числах не перевищували 0,6 бала. За шкалою в цілому і за підшкалами зокрема виявлено подібність проявів у всіх ЕМГ.

По-друге, як за агрегованою шкалою, так і за підшкалами найбільш вираженою ЕІ була в одномовній групі УУ, а найменш вираженою – в одномовній групі РОС. Між цими двома групами також спостерігалися найбільші міжгрупові відмінності. При цьому три двомовні групи за вираженістю ЕІ відрізнялися не так помітно.

По-третє, у всіх групах вираженість афективного компонента була вищою за вираженість когнітивного.

Згадані вище особливості є результатом первинного, поверхового аналізу. Для того щоб більш точно описати відмінності й особливості і встановити їх статистичну значущість, ми застосували однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA). Це дало змогу встановити, наскільки статистично значущою є різниця між проявами характеристик ЕІ в описаних етномовних групах. Про значущі відмінності ми говоримо тоді, коли рівень значущості F-критерію менший за 0.05 ( $p < 0.05$ ). Детальні підсумки ANOVA-аналізу вираженості етнічної ідентичності (агрегованої шкали і за підшкалами) наведено в Додатку В.

За характеристикою «вираженість етнічної ідентичності» і її підшкалами виявлено значущі міжгрупові різниці середніх ( $p < 0,05$ ). Міжгрупове порівняння із застосуванням критерію Шеффе показало, що найбільше значущих відмінностей між групою УУ та іншими групами (Табл. 3.11). Цікавим також є той факт, що інша, одномовна російськомовна група відрізняється як від групи УУ, так і від групи УДМ. Отже у цьому випадку вираженість етнічної ідентичності відрізняється у тих, хто є

повністю російськомовним від тих, хто не тільки відчуває свою спорідненість з українською мовою, але використовує її у спілкуванні частково або повністю. Повні дані порівняння за критерієм Шеффе наведені у Додатку Г.

Таблиця 3.11

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Вираженість етнічної ідентичності» (міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

етномовна група					
	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ		х	х	х	х
УДМ	х				х
УР	х				
ДМ	х				
РОС	х	х			

Для більш наочного аналізу наведемо результати сабтесту (Табл. 3.12). По суті у таблиці наведене припущення, яким могло б бути об'єднання етномовних груп за подібністю прояву досліджуваної ознаки, якщо відмінності вважати не значимими. У ньому відображено різні можливі комбінації об'єднання ЕМГ між собою за певною ознакою.

Таблиця 3.12

**Подібність етномовних груп за ознакою вираженості етнічної ідентичності (сабтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05		
	2	3	1
РОС	3,2		
УР	3,4	3,4	
ДМ	3,4	3,4	
УДМ		3,6	3,6
УУ			3,8

Як видно з таблиці 3.12, окремо можна виділити групи РОС і УУ – вони будуть утворювати умовні полюси значень. У групі РОС значення вираженості етнічної

ідентичності будуть найнижчими, в групі УУ – найвищими. До групи РОС при групуванні близькими можуть бути групи УР, ДМ. У разі іншого групування ці дві двомовні групи можуть бути об'єднані із третьою білінгвальною групою – УДМ. Фактично перші дві групи від умовного центру тяжіють до РОС, а третя, теж перебуваючи в умовному центрі, тяжіє до української монологвальної групи.

Зауважимо, що результати однофакторного дисперсійного аналізу за підшкалами загалом, із незначними відмінностями, збігаються з результатами для агрегованої шкали (Додаток Г).

Можемо помітити, що етнічна ідентичність виражена на рівні вищому за середній, афективний компонент виражений помітно вище за когнітивний, міжгрупові різниці у вираженості етнічної ідентичності є значущими, найвищий рівень вираженості етнічної ідентичності – в українськомовній групі, найнижчий – в російськомовній. Двомовні групи переважно тяжіють або до об'єднання із російськомовним «полюсом», або до виділення в окрему групу. Із українськомовною групою може бути об'єднана лише одна двомовна група – та, у якій українська є рідною, а дві мови використовуються для спілкування. Тобто, у даному випадку, фактором впливу на вираженість етнічної ідентичності можемо вважати як відчуття спорідненості із мовою, так і її реальне використання.

Наступним кроком нашого дослідження став аналіз результатів, отриманих завдяки методиці «Типи етнічної ідентичності». Нагадаємо, що шкали «етнічний нігілізм» та «етнічна індіферентність» належать до спектру гіпоідентичності, а шкали «етнічний егоїзм», «етнічний ізоляціонізм» та «етнічний фанатизм» – до спектру гіперідентичності, окремо також виділена шкала «нормальна (позитивна) етнічна ідентичність».

Розгляньмо середні показники вираженості типів етнічної ідентичності в ЕМГ (Табл. 3.13). Завдяки аналізу отриманих даних було помічено деякі особливості прояву типів етнічної ідентичності в різних ЕМГ.

По-перше, у всіх ЕМГ найбільш проявленим типом етнічної ідентичності є нормальна етнічна ідентичність. Рівень вияву був приблизно однаковий у всіх ЕМГ – 4,2-4,3 бала за 5-бальною шкалою. Переважання нормальної, позитивної етнічної ідентичності, до речі, – показник, що підтверджується низкою українських і зарубіжних досліджень і характеризує вибірку як таку, що має нормальні тенденції прояву етнічної ідентичності [40; 46; 150 та ін.].

Можемо говорити, що українська студентська молодь у якості базових, основних переконань схильна дотримуватись позитивного балансу «свій-чужий», надавати перевагу власній етнічній групі і при цьому зберігати позитивне ставлення до представників інших етнічних груп.

По-друге, інші типи етнічної ідентичності були проявлені помітно слабше, ніж позитивна етнічна ідентичність. Другою за рівнем прояву була етнічна індиферентність у всіх групах, крім УУ, а третім – етнічний фанатизм. В етномовній групі УУ другим був етнічний фанатизм, а третім у рейтингу типом – етнічна індиферентність. Зауважимо, що рівень вираженості етнічного нігілізму (заперечення власної етнічної належності) є невисоким. Такий результат можна витлумачити, спираючись на ідеї про те, що заперечення власної ідентичності є менш привабливою і використовуваною стратегією, аніж інші стратегії етнічної ідентифікації [56; 186]. Виявлена нами структура типів етнічної ідентичності також збігається з результатами низки емпіричних досліджень: для більшості досліджуваних груп характерна позитивна етнічна ідентичність із слабкою тенденцією до гіпоідентичності [40; 46; 150 та ін.].

По-третє, шкали гіпоідентичності та нормальна етнічна ідентичність виражені у всіх групах приблизно на однаковому рівні. За гіпоідентичністю найвищі показники в групі РОС. Але найбільша міжгрупова різниця за цією шкалою (з групою УУ) становила всього 0,3 бала. За шкалами гіперідентичності найвищі показники були в групі УУ, найнижчі – у групі УР. Максимальна міжгрупова різниця – майже 0,7 бала. Білінгвальні групи знову розташовувалися в умовній середині.



Таблиця 3.13

**Рівень етноцентризму в різних етномовних групах**  
(у балах)

тип етнічної ідентичності	етномовна група				
	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
етнічний нігілізм	2,2	2,0	2,2	2,1	2,1
етнічна індиферентність	2,8	3,0	3,0	3,3	3,4
нормальна етнічна ідентичність	4,5	4,2	4,3	4,2	4,2
етнічний егоїзм	2,3	2,0	2,0	1,9	1,8
етнічний ізоляціонізм	2,6	2,4	2,3	2,2	2,1
етнічний фанатизм	3,0	2,8	2,8	2,4	2,4

Отже, маємо ситуацію, коли більшість української студентської молоді в цілому толерантно ставляться до своєї та інших етнічних груп та в цілому хоча і мають вияви гіпо- та гіперідентичності, але вони не є помітно домінуючими. Для підтвердження цього висновку та більш детального опису отриманих даних ми провели ANOVA аналіз.

Розгляньмо відтак деякі підсумки однофакторного дисперсійного аналізу для цієї методики. Повні статистичні дані викладено в Додатках В і Д, ми ж зосередимо увагу на найбільш вагомих результатах.

За шкалою «етнічний нігілізм» і «нормальна етнічна ідентичність» не встановлено значущих різниць середніх у різних етномовних підгрупах ( $p > 0.05$ ). За іншими шкалами середні відрізняються значуще ( $p < 0.05$ ). Нижче наведено та проаналізовано результати для цих шкал.

Як видно з таблиці 3.14, статистично значущі різниці середніх виявлено між групою РОС і групами УУ та УДМ, а також між групою УУ і групами РОС, ДМ та

УР. УДМ має відмінності з групами, де українська мова не є рідною. Бачимо, що поєднання чинників вживання української мови (повного чи часткового) та спорідненості (повної чи часткової) тут відіграє роль фактора, що зумовлює відмінність одних груп від інших.

Таблиця 3.14

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Етнічна індіферентність» (міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ			х	х	х
УДМ				х	х
УР	х				
ДМ	х	х			
РОС	х	х			

Можливості групування за подібністю прояву (результати сабтесту) за цією шкалою наведено в таблиці 3.15.

Таблиця 3.15

**Подібність етномовних груп за ознакою «Етнічна індіферентність» (сабтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05		
	2	3	1
УУ	2,8		
УДМ	3,0		
УР		3,0	3,0
ДМ			3,3
РОС			3,4

У такому розрізі маємо чітке уявлення про міжгрупові подібності, яке підтверджує наше попереднє спостереження. Група УУ може бути подібною до групи

УДМ. Група УР може бути виділена як окрема або об'єднана з групами, для представників яких українська мова не є рідною. Таким чином один об'єднувчий фактор – відчуття спорідненості з українською мовою (в групах УУ і УДМ вона є рідною), інший – зменшення ролі української мови як мови спілкування, так і в якості рідної мови.

Аналіз результатів за шкалами гіперідентичності також має свої особливості. Загальні результати міжгрупового порівняння за шкалою «етнічний егоїзм» представлено в таблиці 3.16.

*Таблиця 3.16*

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Етнічний егоїзм»  
(міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ		х	х	х	х
УДМ	х				
УР	х				
ДМ	х				
РОС	х				

Як бачимо, відмінності є між групою УУ та всіма іншими групами. Саме в цій групі етнічний егоїзм найбільш виражений порівняно з іншими. Для рівня вираженості цього типу етнічної гіперідентичності ключовим є як фактор рідної мови, так і фактор мови спілкування, якою в даному випадку є українська.

Відповідним чином виглядає і результат сабтесту за критерієм Шеффе (Табл. 3.17). У цьому випадку всі групи, крім групи УУ, подібні між собою. Це загалом вперше у нашому дослідженні, коли яскраво відрізняється лише одна, українська монолінгвальна група.

Ідентично виглядають значущі різниці за шкалою «етнічний ізоляціонізм» (Табл. 3.18). Українська монолінгвальна група має значущі відмінності у прояві схильності осіб до етнічної ізоляції, ігнорування представників інших етнічних груп.

Таблиця 3.17

**Подібність етномовних груп за ознакою «Етнічний егоїзм» (субтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05	
	2	1
РОС	1,8	
ДМ	1,9	
УР	1,9	
УДМ	2,0	
УУ		2,3

Але групування за подібністю буде мати дещо інший вигляд (Табл. 3.19). За рівнем прояву цієї характеристики до групи УУ наближаються групи, де українська мова є також рідною. У цьому випадку українська монолінгвальна група може бути об'єднана із іншими групами, на відміну від групування за типом «етнічний егоїзм».

Таблиця 3.18

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Етнічний ізоляціонізм» (міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ		х	х	х	х
УДМ	х				
УР	х				
ДМ	х				
РОС	х				

Іншою є ситуація для шкали «етнічний фанатизм» (Табл. 3.20). Група РОС значуще відрізняється від тих ЕМГ, для представників яких українська є рідною мовою. Група ДМ має значущі відмінності від групи УУ.

Результати можливого групування за подібністю прояву характеристики «етнічний фанатизм» представлено в таблиці 3.21. Вони відповідають отриманим значущим міжгруповим відмінностям.

Таблиця 3.19

**Подібність етномовних груп за ознакою «Етнічний ізоляціонізм»  
(сабтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05	
	2	1
РОС	2,1	
ДМ	2,2	
УР	2,3	2,3
УДМ	2,4	2,4
УУ		2,6

Подібні за цією характеристикою групи РОС і ДМ. Групи, для представників яких українська є рідною, можуть бути об'єднані між собою повністю або частково (крім групи УУ).

Таблиця 3.20

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Етнічний фанатизм»  
(міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ				x	x
УДМ					x
УР					x
ДМ	x				
РОС	x	x	x		

Для всіх типів етнічної гіперідентичності характерні різні можливі об'єднання етномовних груп за подібністю. Як за рівнем спорідненості із українською мовою, так і за рівнем спорідненості із російською мовою. Проте, до української монолінгвальної групи переважно тяжіє група, де обидві мови рідні і виступають мовами спілкування, до російської монолінгвальної групи можуть тяжіти інші двомовні групи чи об'єднуватись між собою у різних комбінаціях.

Таблиця 3.21

**Подібність етномовних груп за ознакою «Етнічний фанатизм» (сабтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05		
	2	3	1
РОС	2,4		
ДМ	2,4		
УДМ		2,8	2,8
УР		2,8	2,8
УУ			3,0

Наступним проаналізованим показником стала здатність особистості рефлексувати власну етнічну належність. Згідно з Дж. Мідом, є два основних логічно пов'язаних рівні ідентичності – несвідома та усвідомлювана ідентичності, які демонструють перехід від неусвідомлено прийнятих людиною норм, ролей і звичок іншого до осмисленого ставлення до себе і своєї поведінки.

Так, наявність усвідомлюваної ідентичності у людини говорить про особистісну свободу, можливість розмірковувати про мету і тактику своєї поведінки. Під час низки досліджень встановлено, що людина з вищим рівнем рефлексії за потреби етнічної самокатегоризації дає більше відповідей щодо власних етнічних маркерів [68; 69; 197]. Вищий рівень рефлексування власної ідентичності, особистісної чи соціальної, прийнято розглядати як ознаку особистісної зрілості, гнучкості та суб'єктності самосприйняття.

Рефлексованість ідентичності ми вимірювали за допомогою модифікації теста Куна-Макпартленда, відповідно аналіз отриманих результатів здійснювався згідно до алгоритму аналізу результатів цього тесту. Інтерпретація стандартного тесту Куна – Макпартленда передбачає, що коли респондент дає до 3-х відповідей, то це говорить про те, що в нього низький рівень рефлексії, 4-8 відповідей – рівень, нижчий від середнього, 9-14 – середній, 14 і більше – високий [78]. Що вищий рівень, то

більша усвідомленість ідентичності. У стандартному тесті досліджується особистісна ідентичність особистості та всі можливі її прояви, тому кількість відповідей є традиційно вищою, ніж коли досліджується один із видів соціальної ідентичності. Тому у нашій, модифікованій, методиці ми виходили з того, що 0-3 відповіді – це низький рівень, 4-6 – середній, 7 і більше – високий. Максимальний перелік ознак за якими особа здійснює свою етнічну ідентифікацію не перевищував 10.

Згідно з результатами нашого дослідження переважна більшість української молоді має середній рівень рефлексивності етнічної ідентичності (Табл. 3.22).

*Таблиця 3.22*

**Рівень рефлексивності етнічної ідентичності в різних ЕМГ української студентської молоді (за кількістю відповідей)**

етномовна група	рефлексивність етнічної ідентичності
УУ	4,5
УДМ	4,2
УР	4,2
ДМ	3,2
РОС	2,7

Як і щодо вищеописаних характеристик, найбільші відмінності виявлено в значеннях характеристики в групах РОС та УУ. Однак значення в інших групах, де українська визнавалася рідною, максимально наближені до значень по групі УУ. За значенням цього показника до російськомовної монолігвальної групи наближені представники групи білінгвів.

За цією характеристикою також виявлено значущі різниці середніх у різних етномовних групах (повні підсумки однофакторного дисперсійного аналізу викладено у Додатках В та Е). Але, як видно з таблиці 3.23, значуще від інших відрізнялася тільки група РОС. Між іншими групами відмінностей не встановлено.

Таблиця 3.23

**Подібність етномовних груп за ознакою «Рефлексованість етнічної ідентичності» (сабтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ					x
УДМ					x
УР					x
ДМ					x
РОС	x	x	x	x	

Очікувано, що за результатами сабтесту (Табл. 3.24) є один варіант групування – окремо група РОС і всі інші групи. Отже, фактор російськомовного монолінгвізму є тим фактором, що суттєво вирізняє представників українського етносу за рівнем рефлексії власного етнічного статусу.

Таблиця 3.24

**Подібність етномовних груп за ознакою «Рефлексованість етнічної ідентичності» (сабтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05	
	2	1
РОС	2,7	
ДМ		3,2
УДМ		4,2
УР		4,2
УУ		4,5

Можемо зробити певні припущення відповідно до отриманих результатів. Рефлексованість етнічної ідентичності – показник за яким різниці у прояві характеристик етнічної ідентичності найбільші для українськомовної та російськомовної монолінгвальних груп. Більше того, російськомовна група значуще відрізняється від інших груп, у яких українська мова присутня тією чи іншою мірою.



Коли ми говоримо про рефлексивність ідентичності, йдеться про певну когнітивну схему, за допомогою якої особистість конструює свою ідентичність. Ця когнітивна схема з'являється у процесі розвитку особистості через засвоєння знань про світ, себе та інших. Дж. Мід говорив про те, що ідентифікації значень, відбір ознак за якими формується ідентичність, протікає з формуванням рефлексії, лінгвістичних і комунікативних правил. Згадуючи про соціально-демографічну структуру повністю російськомовної групи, можемо згадати, що середовище формування етнічної ідентичності не сприяє рефлексії. Культурні і соціальні особливості середовища сприяють тому, що власна етнічна належність лишається недостатньо відрефлексованою. Ч. Кулі, ще один представник символічного інтеракціонізму, говорить про те, що уявлення індивіда про себе багато в чому залежить від сприйняття його оточуючими. Людина відзеркалює погляди інших, формуючи думку інших про себе. Враховуючи специфіку поглядів, що традиційно домінують у соціально-демографічних групах, на основі яких переважно сформована ця група, загалом закономірним є поєднання позитивної етнічної ідентичності з нижчим порівняно із іншими рівнем рефлексії. За Дж. Мідом, рефлексія ідентичності можлива за умови існування мовних соціальних взаємодій, тобто дискурсу етнічної ідентичності. За умови відсутності цього виду соціальних взаємодій, буде спостерігатись відповідно низький рівень рефлексії ідентичності. Закономірно, що у регіонах, де етнічна та етномовна ситуація є більш актуалізованою, а часом конфліктною і спірною, рівень символічної взаємодії вищий, а відповідно і вищий рівень рефлексії [197].

На основі отриманих даних можемо скласти узагальнену характеристику ЕІ. Отже, у цілому українська студентська молодь має виражену українську етнічну ідентичність на рівні, вищому за середній. При цьому вираженість афективного компонента є вищою, ніж вираженість когнітивного.

За підсумками нашого дослідження найбільш проявленим типом етнічної ідентичності є нормальна (позитивна). Вона виражена на найвищому рівні в переважній більшості досліджуваних. Така картина в поєднанні з високими

показниками вираженості етнічної ідентичності свідчить про те, що респонденти переважно усвідомлюють та відчувають себе українцями і при цьому зберігають баланс між прихильністю до своєї етнічної групи і толерантністю до інших груп незалежно від своєї етномовної належності, спираючись більше на емоції та відчуття, аніж на знання та усвідомлення.

Разом з тим у більшості груп другим за рівнем вираженості типом етнічної ідентичності є етнічна індиферентність, а третім – етнічний фанатизм. Більшість української студентської молоді, зберігаючи позитивну етнічну ідентичність, може тяжіти або до невизначеності, або, навпаки, до найрізкішої із форм етнічної ідентичності – етнічного фанатизму. За збереження базового рівня позитивної ідентичності як «зони тяжіння» маємо справу або із власним невизначеним статусом, або з абсолютизацією власної групи. У першому випадку йдеться про ситуацію, коли не відбувається пошук основ для ідентифікації, у другому – коли молода людина відмовляється від перегляду таких раціональних основ через некритичне сприйняття власної етнічної належності. Загалом і одна інша тенденція є виявом не високого рівня усвідомлення себе через тяжіння до заперечення етнічної ідентичності чи її абсолютизацію.

Оскільки рівень вираженості афективного складника етнічної ідентичності є вищим за рівень вираженості когнітивного складника, логічним видається висновок про середній, у деяких групах – близький до низького, результат за методикою визначення рефлексивності етнічної ідентичності. А також логічним виглядає поєднання низького рівня рефлексії із показниками етнічної індиферентності.

Отже, умовний «типовий представник» української студентської молоді має виражену етнічну ідентичність з переважанням емоційного складника над когнітивним, нормальну за своїм типом з незначним тяжінням до гіпоідентичності (рідше до гіперідентичності) і з низьким або середнім рівнем рефлексії своєї етнічної належності.

Означені особливості є спільними майже для всіх ЕМГ. Однак спостережено й певні відмінності в проявах ЕІ залежно від етномовної групи.

По-перше, монолінгвальні групи за рівнем прояву характеристик ЕІ значуще відрізняються від білінгвальних, розташовуючись по різні боки умовного континууму українськомовності.

По-друге, характеристики ЕІ в білінгвальних ЕМГ за рівнем своєї вираженості можуть наближатися то до однієї, то до іншої монолінгвальної групи.

По-третє, у групах, де українська використовується як рідна або мова спілкування, більшою мірою проявляються вираженість ідентичності, рефлексованість та змінні спектру гіперідентичності. У російськомовній і двомовній групах ці характеристики проявлені слабше. І якщо нижчий прояв гіперідентичності скоріше не має проблемного характеру, то слабша вираженість ідентичності чи помітно нижчий рівень рефлексованості може бути тим чинником, що відрізняє цю групу від інших ЕМГ, які становлять більшість УСМ.

Білінгвальні групи, як наслідок, опиняються між двома умовно різновекторними полюсами континууму і розташовуються між ними залежно від характеристики ідентичності. При цьому жодна із цих міжгрупових позицій не є безпроблемною. Вектор зниженої ідентичності несе загрозу нівелювання етнічної належності, вектор підвищеної ідентичності – її абсолютизації. А вибір між цими двома полюсами у тих, хто до них не належить, може спричинити напруженість і дискомфорт. Про умовний «вибір» чи дрейф між полюсами може свідчити той факт, що структура розподілу двомовних груп нестійка – вона змінюється залежно від досліджуваної характеристики ідентичності, тоді як поділ УУ – РОС залишається незмінним.

Ці відмінності можна назвати радше тенденціями, ніж чіткими закономірностями. На користь їхньої значущості свідчить те, що результати порівняння середніх є статистично достовірними, але абсолютні різниці середніх не перевищують одного бала, а частіше це 0,3-0,4 бала. Тому різкої поляризації за

ознаками етнічної ідентичності немає. Явище, що спостерігається, можна скоріше назвати слабкою різновекторною направленістю залежно від місця групи на українськомовному континуумі.

Виявлені і розглянуті особливості ЕІ в різних етномовних групах стосуються тих характеристик, які описують етнічну ідентичність у цілому. Однак якщо є відмінності на рівні цілого, важливо з'ясувати, якою мірою вони проявляються на рівні складників ЕІ.

Далі буде здійснено аналіз особливостей характеристик етномовної ідентичності як складника ідентичності етнічної.

*3.2.2. Міжгрупові відмінності проявів етномовних характеристик ідентичності представників етномовних груп.* Особливості української етномовної ідентичності було охарактеризовано відповідно до трьох характеристик: самооцінки знання української мови, ставлення до української мови та етномовного атитюда (схильності визначати етнічну належність за мовою).

Першою характеристикою УЕМІ, особливості якої ми розглядали, було знання української мови. Визначалася ця характеристика на основі самооцінки рівня володіння українською мовою.

Перше, що можна зауважити з таблиці 3.25, – українська студентська молодь хоча і досить високо оцінює своє володіння українською, але ці оцінки не сягають рівня «відмінно», а в якісному вимірі характеризуються як «добре» чи «посередньо». Також досить помітна ще одна цілком закономірна тенденція: чим менше українська мова представлена в групі, тим гірше оцінюють знання мови її члени. Це своєрідна емпірична відповідь на питання про те, які групи українського етносу якою мірою володіють українською. Так, представники російської монолінгвальної групи володіють українською на посередньому рівні (за власними оцінками), а представники

двомовних груп – на доброму. Найближчі до позначки «відмінно» представники монолінгвальної української групи.

Українська мова в Україні має статус державної, є етнічною мовою українського етносу, і при цьому значна частина тих, хто вважає цю мову рідною, у методиці самооцінки оцінює своє володіння нею як «добре», а представники російської монолінгвальної групи – як «посереднє». Отже, маємо ситуацію, коли певна частина етнічних українців не оцінює своє знання мови як «відмінне». І чим вужча сфера вжитку мови і спорідненості з нею, тим гірше її знання.

*Таблиця 3.25*

**Самооцінка знання української мови (у балах)**

ЕМГ	знання української мови
УУ	4,8
УДМ	4,5
УР	3,8
ДМ	3,2
РОС	3,0

Однією з причин вибору мови спілкування, за Дж. Фінні, є чинник її зручності, доступності та практичного застосування [199].

Якщо припустити, що етнічна мова не є максимально простою для спілкування членів однойменного етносу, а необхідності її використовувати не виникає, то це, очевидно, впливає на те, як часто її обирають як мову спілкування, а відповідно, і на те, наскільки добре нею володіють.

Отриманий результат не збігається з поширеним стереотипом, що в українців немає проблем із спілкуванням українською і що за умови двомовності українці легко змінюють мови в процесі комунікації, можуть обирати мову спілкування. За

підсумками самооцінки, вільне міжмовне перемикання у білінгвів можемо припустити лише в групі УДМ.

Ми спробували з'ясувати, наскільки значущими є міжгрупові різниці самооцінки знання мови. Підсумки однофакторного дисперсійного аналізу та міжгрупового порівняння за критерієм Шеффе за методикою «Етномовна ідентичність» представлені у Додатках В та Ж. Ми ж зосередимось на найбільш вагомих результатах міжгрупового порівняння.

Як видно з таблиці 3.26, значущі міжгрупові різниці є майже між усіма групами. Немає значущих різниць лише між групою УУ і групою УДМ. Якщо прийняти знання мови в групі УУ за рівень, який забезпечує вільне використання мови як повноцінного інструменту спілкування, то наблизений до цього рівень мають лише респонденти групи УДМ. Це загалом логічно – щоб добре знати мову, необхідно нею спілкуватись, хоча б у якості другої мови. Другими за близькістю є російськомовні українці, які визнають українську рідною.

Таблиця 3.26

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Самооцінка знання української мови» (міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ			х	х	х
УДМ			х	х	х
УР	х	х	х	х	х
ДМ	х	х			х
РОС	х	х	х	х	

Отримане спостереження знайшло відображення також у таблиці 3.27, де представлено можливе групування за подібністю прояву цієї характеристики. Як бачимо, етномовні групи між собою чітко диференційовані. Лише дві з них можна об'єднати за подібністю – УДМ та УУ. Дві інші білінгвальні групи відмінні між собою та суттєво відрізняються від російської монолінгвальної групи.

Таблиця 3.27

**Подібність етномовних груп за за шкалою «Самооцінка знання української мови» (сабтест за критерієм Шеффе).**

ЕМГ	Subset for alpha = .05			
РОС	3,0			
ДМ		3,2		
УР			3,8	
УДМ				4,5
УУ				4,8

Наступна досліджувана характеристика етномовної ідентичності – ставлення до української мови. У цій 5-бальній методиці отримані оцінки характеризують вираженість позитивного ставлення до української мови. Середні значення за цією методикою в різних ЕМГ відображено в таблиці 3.28.

Таблиця 3.28

**Ставлення до української мови (розподіл за етномовними групами)**

ЕМГ	ставлення до української мови
УУ	4,4
УДМ	3,8
УР	3,2
ДМ	3,2
РОС	2,3

З огляду на вираженість цієї характеристики відмінності проявляються досить помітно. Зберігаються два традиційних для нашого дослідження полюси – групи РОС та УУ. Однак міжгрупова дистанція є найбільшою із виявлених – 2 бали. Більше того, міжгрупові дистанції між моно- і білінгвальними групами є теж досить великими. Але значення у двох білінгвальних групах фактично збігаються. Отже, можемо зробити схожий висновок, як і за іншими характеристиками: чим більше чинників мовної ідентифікації є українськими, тим вищий рівень володіння мовою і тим краще

ставлення до неї. Російськомовні монолінгвальні українські студенти мають найслабше виражене позитивне ставлення до української мови.

Якщо володіння мовою є когнітивною категорією, яка може бути зумовлена практичними причинами про які ми згадували вище, об'єктивними обставинами чи демографічними характеристиками, то ставлення – змінна афективна. А появу і рівень вираженості позитивного або негативного ставлення зумовлюють переважно символічні чинники. Утім, і рівень цієї символічної мовної змінної зазнає впливу реальної мовної ідентифікації. Дані нашого дослідження ілюструють той факт, що ставлення російськомовних і двомовних українців до своєї етнічної і державної мови є позитивним, але значуще і суттєво відмінним від позитивного ставлення, яке є у тих, для кого українська – рідна, і ще більш відмінним від того, для кого українська є і рідною, і мовою спілкування. Тому під позитивним ставленням насправді представник кожної із груп буде мати на увазі почуття різної інтенсивності. Оцінні судження, які звучать однаково, а означають насправді різне, можуть спричинити конфлікти і напруженість під час міжгрупової взаємодії.

Результати однофакторного дисперсійного аналізу, відображені в таблиці 3.29, свідчать не лише про наявність відмінностей у рівні прояву позитивних почуттів до української мови, а й про їхню статистичну значущість.

*Таблиця 3.29*

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Ставлення до української мови» (міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ		х	х	х	х
УДМ	х		х	х	х
УР	х	х			х
ДМ	х	х			х
РОС	х	х	х	х	

Як бачимо, є відмінності майже між усіма підгрупами. Немає їх лише між групами ДМ та УР. Це цікавий факт, який можна, мабуть, пояснити тим, що в групі



ДМ є часткова спорідненість із українською мовою і її використання, що збільшує вираженість позитивного ставлення, а в групі УР таке позитивне ставлення досягається виключно за рахунок спорідненості (це черговий раз підтверджує значимість символічних факторів для формування ставлення до мови). Однаковий рівень позитивного ставлення до української мови може бути спричинений різними особливостями ЕМГ – і вживанням мови, і усвідомленням своєї спорідненості з нею. Максимальний же рівень прояву позитивних почуттів до мови виявляється за умови поєднання цих двох факторів, мінімальний – за умови їх відсутності.

У такому разі дані групування на основі подібності вияву цієї характеристики виглядають загалом очікувано (Табл. 3.30).

Таблиця 3.30

**Подібність етномовних груп за за шкалою «Ставлення до української мови» (субтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05			
	2	3	4	1
РОС	2,3			
ДМ		3,2		
УР		3,2		
УДМ			3,8	
УУ				4,4

Російськомовна група не може бути об'єднана за цією ознакою із жодної іншою ЕМГ. Об'єднані подібним ставленням до мови представники груп УР та ДМ, окремими категоріями є групи УДМ та УУ.

Наступною характеристикою етномовної ідентичності, проаналізованою у нашому дослідженні, є етномовний аттитюд. Вираженість ЕМАТ є показником значення української мови у визначенні етнічної належності. Ця характеристика ЕІ лежить на межі між етномовною і етнічною ідентичностями, поєднуючи їх.

Схильність визначати етнічність за мовою може проявлятися по-різному. Згідно з ідеями Г. Джайлса про етнолінгвістичну життєздатність, у випадку росту етнолінгвістичної життєздатності групи, мова є основою ідентифікації з нею, незалежно від рівня мовної компетентності. За умови недостатньої мовної компетентності і неможливості послуговуватись етнічною мовою, але за позитивного ставлення до мови, етнічна мова стає символом єдності з народом. Якщо мовна компетентність і статус мови співпадають, етнічна мова має не лише символічну, але комунікативну роль фактору групової інтеграції. [187]

Таким чином ЕМАТ може мати і символічно-афективне, і когнітивне наповнення, виявляється через оцінку своєї мовної поведінки, ставлення до власної мовної належності та ставлення до мови інших, а також через бажану мовну поведінку, свою та інших.

Оскільки ця змінна постала в процесі дослідження етномовної ідентичності, ми долучили її до інструментів аналізу характеристик УЕМІ. У таблиці 3.31 представлено результати виміру цього показника в різних ЕМГ. Як бачимо, різниця середніх є досить значною – 2,5 бала, а міжгрупові різниці в середньому становлять 1 бал. Це найвищі показники серед усіх ознак ЕІ та УЕМІ. Отже, найбільший поляризаційний потенціал з-поміж усіх характеристик має змінна «етномовний атитюд».

*Таблиця 3.31*

**Виразеність етномовного атитюда (у балах)**

етномовні групи	ставлення до української мови
УУ	4,5
УДМ	3,4
УР	3,4
ДМ	3,0
РОС	2,0

Результати однофакторного дисперсійного аналізу (Табл. 3.32) свідчать про те, що міжгрупові різниці є значущими, а загалом їхня структура видається цілком

очевидною та очікуваною. У групі РОС є різниці щодо всіх інших груп, а група ДМ значуще відрізняється від обох монолінгвальних груп і групи УДМ. Група УУ має суттєві різниці з усіма іншими. У цьому випадку маємо не лише максимальні різниці між групами УУ та РОС, але й найбільшу поляризацію між ними за всіма ознаками.

Така структура різниць дає нам досить показові групування за подібністю вияву етномовного атитюда (Табл. 3.33). У цьому випадку виділяються обидві монолінгвальні групи і група ДМ, а групи УР та УДМ можуть бути об'єднані.

Таблиця 3.32

**Значущі міжгрупові різниці середніх за шкалою «Етномовний атитюд»  
(міжгрупове порівняння за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
УУ		х	х	х	х
УДМ	х			х	х
УР	х				х
ДМ	х	х			х
РОС	х	х	х	х	

Аналіз міжгрупових різниць у проявах етномовного атитюда та інших етномовних характеристик дав підстави зробити певні інтерпретації. На рівні характеристик етнічної ідентичності спостерігаються хоча й значущі, але не сильно виражені у абсолютних значеннях міжгрупові різниці у проявах цих характеристик. Об'єднання груп за подібністю неструктуроване. Одномовні групи завжди лишаються полярними одна з одною, проте двомовні можуть об'єднуватись по-різному і не обов'язково лише в одному варіанті. В цілому такі відмінності проявляються як нечітко диференційовані тенденції. А на рівні етномовної ідентичності міжгрупові різниці поглиблюються. Їхній вияв стає більш помітним, посилюється міжгрупова поляризація. Об'єднання груп можливе лише у одному варіанті, без віднесення до різних блоків. Формуються різниці у проявах етномовної ідентичності залежно від

того, якою мірою українська мова включена в систему ідентифікаційних ознак у якості рідної чи мови спілкування.

Фактично предметом нашого аналізу є етномовні групи, які на рівні етнічної ідентичності мають більш подібні характеристики, а на рівні складника етнічної ідентичності – УЕМІ – більш поляризовані.

*Таблиця 3.33*

**Подібність етномовних груп за за шкалою «Етномовний атитюд» (сабтест за критерієм Шеффе)**

ЕМГ	Subset for alpha = .05			
РОС	2,0			
ДМ		3,0		
УР			3,4	
УДМ			3,4	
УУ				4,5

Згідно з Д. Райхер і Н. Хопкінс, соціальна ідентичність – це не лише власне переживання і самоусвідомлення, а й той набір ознак і критеріїв, за якими тебе визначають інші. Дослідники дійшли висновку: аби людина стала частиною спільноти, мають збігатися її самовизначення і визнання групи. У випадку розбіжності власної ідентичності з ідентичністю, яку приписує тобі група, зростають ризики опинитися за межами групи.

Щоб бути спільнотою, її учасники мають не просто ідентифікувати себе з певною групою, а робити це «правильним», визначеним чином. Ідентифікація свій-чужий відбувається досить швидко за певним набором очевидних ознак [193].

У нашому випадку – за допомогою мови. Чим більш українськомовною є група, тим доступнішою і наочнішою є мова для ідентифікації свій-чужий – тим більше, що цей критерій сприймається як валідний, за ним справді можна визначити подібних собі. У такому випадку етнічна ідентичність, яка переважно збігається за низкою

характеристик, ніби підміняється її складником, за яким є значні міжгрупові різниці і міжгрупова поляризація.

Такий підхід є логічним з точки зору особливостей протікання ідентифікаційних процесів, відокремлення «своїх» від «чужих». В умовах соціальної взаємодії категоризація повинна протікати максильно швидко, стереотипізовано і просто. «Впізнавання» своїх і соціальна категоризація є скоріше автоматичним процесом, який ґрунтується на попередньо засвоєних відчуттях, знаннях і цінностях. А відповідно, потребує простих, доступних ознак самокатегоризації. У групах, де українська мова є поширеною, вона без особливих зусиль легко стає такою ознакою – очевидно валідною і такою, яка фактично не створює помилкових соціальних категоризацій. Таким чином закріплюється позитивний досвід категоризації і мова стверджується у якості точної ідентифікаційної ознаки. Враховуючи особливості процесу ідентифікації, точність ознаки ідентифікації у свідомості особи легко отожднюється із її універсальністю. Можемо припустити, що стратегія успішної ідентифікації української етнічної належності за мовою, яка є когнітивно і емоційно валідною щодо власної етнічної ідентифікації та етнічної ідентифікації інших представників власної етномовної групи, використовується як стратегія ідентифікації тих представників етносу, що не є представниками української етномовної групи. А у таких випадках згадані ідентифікаційні ознаки або спрацьовують не повністю, або не спрацьовують взагалі. Що може призводити до відчуття загрози для власної ідентичності, або необхідності зміни стереотипного сприйняття у ході ідентифікаційного процесу. І те й інше неминуче створює певний рівень психологічного дискомфорту для особи, спричиняє психологічну напруженість.

Загалом подібним на рівні механізмів і іншим з точки зору значення мови є перебіг ідентифікаційних процесів у тих, у кого етнічна ідентифікація за мовою не виражена або виражена слабше. Зберігаючи в цілому подібний до інших ЕМГ рівень вираженості етнічних характеристик, вони визначають свою етнічну належність через інші не-мовні ідентифікаційні ознаки. Мова в таких групах є менш доступною і менш

наочною ознакою диференціації, а тому цей критерій уже не має такої ідентифікаційної сили і, відповідно, у цих умовах не є валідним. Разом з тим, психологічний механізм самокатегоризації залишається тим самим – стереотипізована, швидка категоризація, переконання у правильності та універсальності власних ідентифікаційних ознак, які є точними для визначення власної етнічної належності та етнічної належності інших. Необхідність перегляду ідентифікаційних ознак, сумніви у їх точності викликають психологічний дискомфорт та напруження.

За Дж. Тернером, розвиток ідентичності – це добір компонентів ідентичності і пристосування до їхньої структури соціальної ідентичності шляхом надання їм ціннісного значення [203]. Отже, у процесі формування етнічної ідентичності засвоюється кожен із її компонентів і кожному надається ціннісне значення.

Нагадаємо і дослідження Дж. Фінні у якому йшлося про те, що засвоєння та сприйняття ідентифікаційних чинників залежить від того наскільки вони є доступними у процесі формування та на етапі ствердження ідентичності. Засвоєння цих чинників відбувається на етапі первинної соціалізації через такі соціальні групи як сім'я, найближче соціальне коло, інші референтні та значущі соціальні групи, які мають вплив на становлення молодого людини [190]. Засвоєння ідентифікаційних ознак відбувається через спілкування і навчання, передавання досвіду, прямі вказівки. Таким чином поступово формується картина світу, яка включає етнічну ідентичність та набір ознак для етнічної самокатегоризації та категоризації інших. [185, 196].

Чим більше значення української мови як етноідентифікуючої ознаки, тим складніше особі буде уявити собі етнічну ідентичність без цієї ознаки. І навпаки, якщо українська мова не визнана групою ключовою етноідентифікуючою ознакою, то етнічна ідентичність засвоюється і сформується без цієї ознаки, а інші моделі етнічної ідентичності будуть сприйматись як чужорідні.

Два полюси континууму формують два різних способи визначати і переживати свою етнічну належність – із залученням і наданням українській мові високого

ціннісного значення і без цього. Між ними також можливі інші підходи до ідентифікації на основі різної ролі мови, що притаманно здебільшого білінгвам.

Ситуація, коли ціле визначають за частиною, у характеристиці якої проявляються значні міжгрупові відмінності, є потенційно конфліктною.

Згідно з теорією Г. Теджфела і Дж. Тернера, позитивна соціальна ідентичність є однією з найважливіх соціальних потреб людини і складником її самооцінки [203]. Такий рівень ідентичності забезпечується в процесі міжгрупового порівняння завдяки позитивному ставленню до своєї групи і протиставленню іншим. Спроба сформувати позитивну етнічну ідентичність за умови міжгрупового порівняння на основі мови, напевно, виявиться конфліктною. Прагнення відстояти право на власну етномовну ідентичність (якою б вона не була) у структурі етнічної можна розглядати як частину стратегії підтримки позитивної соціальної ідентичності.

Міжгрупове протиставлення за мовною ознакою може бути витлумачене як загроза для почуття самоповаги [3; 184]. Н. Еллемерс і П. Мліські вважають, що, крім мотивації самоповаги (бути кращим за інших), в ідентифікаційних процесах діє мотивація відмінності (відрізнитися від інших), і різниця в настановленнях може лише посилювати цю мотивацію.

Отже, загроза позитивній ідентичності при міжгруповому порівнянні за мовною ознакою може посилювати міжгрупове протиставлення і міжгрупову дискримінацію.

На додаткові аргументи на користь ідеї про те, що відмінності в етномовній ідентичності зумовлюють міжгрупові протиставлення при визначенні етнічної спільності, натрапляємо в концепції, яку запропонували С. Рокас і М. Брюер [202]. Дослідники розглядають соціальну ідентичність під кутом зору її складності-простоти. Люди, що мають різний рівень складності ідентичності, різняться за своїми якостями. Так, складна ідентичність властива більш зрілим за віком людям, які мають високий рівень освіти, сповідують ліберальні політичні погляди, виявляють толерантність до представників інших соціальних груп. Проста соціальна ідентичність характерна

здебільшого для підлітків і молоді. Простота проявляється ще й у тому, що людина стереотипно сприймає представників інших груп, проєкуючи свої ідентифікації на них. Тобто, ідентифікуючи себе як українськомовного українця, людина припускає, що якщо люди, які її оточують, – українці, то для них буде важлива українська мова. Або навпаки: якщо для людини не характерна мовна ідентифікація, то вона буде очікувати від решти такого ж нівелювання мовного чинника. Можемо припустити тяжіння до простоти ідентичності на основі середнього, близького до низького, рівня вираженості рефлексії ідентичності. Адже саме засвоєння і розуміння множинності ідентифікацій забезпечує формування складності ідентичності. Можна було б також припустити, що провідний тип «позитивна ідентичність» послаблює цю тенденцію, адже передбачає гармонійний баланс «свій-чужий», але за цією методикою «інший» визначається як представник іншого етносу, а не іншої групи всередині власного етносу.

Можемо припустити, що дві монолінгвальні групи континууму мають очевидно різні настановлення щодо етнічної ідентифікації за мовою.

А от якою буде позиція членів білінгвальних груп, спрогнозувати складно. З одного боку, вектор зрозумілий: чим більша присутність української, тим більше виражені характеристики УЕМІ і тим сильніше настановлення ідентифікувати себе за мовою. З другого боку, ці міжгрупові відмінності між трьома білінгвальними групами не є радикальними в абсолютних значеннях. А тому тут може бути певна нестійкість щодо мовної самоідентифікації, невизначеність чи тяжіння до одного з двох полюсів. Білінгви при цьому мають більший набір стратегій мовної поведінки – наприклад, ситуативна ідентифікація себе з однією із груп. Така стратегія, описана Дж. Фінні, знайшла своє підтвердження і в дослідженнях українських науковців [40; 200]. За Г. Джайлсом [188], мову обирають передусім з огляду на практичну вигоду, доцільність, а не на емоційне ставлення. Однак це не змінює ставлення до «своєї мови». За результатами досліджень, у ситуації етнічної мобілізації часто



спостерігається невідповідність між рідною мовою, що декларується під час опитування, і реальною мовною поведінкою. Етнічна мова постає як символ єдності незалежно від того, якою мірою різні члени етносу нею володіють чи спілкуються [40]. Загалом настановлення невизначеності є не менш конфліктогенними, ніж визначені категоричні настановлення. Адже однією із згаданих вище функцій соціальної ідентичності є підтримка і формування внутрішньої визначеності особистості.

Український контекст влучно охарактеризував М. Слюсаревський: «На тлі патетичних гасел про єдність домінує зверхнє, а то й відверто зневажливе ставлення до російськомовних братів по крові. Як їх тільки не називають – і відступниками, і духовними каліками, і запродавцями, не кажучи вже про "хохлів". Пишучи про них, навіть саме слово "українець" беруть у лапки» [141, с. 60].

Зверхність українськомовних українців, з одного боку, й агресивне заперечення важливості мови, з другого – крайні прояви міжгрупового протиставлення, що суттєво послаблюють єдність українського етносу.

Більш сильні міжгрупові відмінності в проявах УЕМІ і менш виражені відмінності в ЕІ – один із найважливіших висновків нашої роботи. Однак відкритим залишається питання, чи достатній зв'язок між цілим і частиною, щоб говорити, що такі відмінності пов'язані між собою, а не випадковий збіг.

Ми трактуємо УЕМІ як складник ЕІ, але як саме проявляються зв'язки між цими видами ідентичності на сьогодні остаточно не з'ясовано, адже очевидно бракує емпіричних досліджень. Вивчення особливостей взаємозв'язків між УЕМІ та ЕІ дасть змогу зробити обґрунтовані припущення щодо того, чи мають виявлені міжгрупові відмінності спільну природу, а чи є, навпаки, двома відносно незалежними емпіричними вимірами.

### 3.3. Особливості взаємозв'язку характеристик етнічної та етномовної ідентичностей

На основі аналізу отриманих коефіцієнтів кореляцій визначено зв'язки між ЕІ та УЕМІ. Нормальний розподіл даних зробив можливим використання коефіцієнта кореляції Пірсона.

Для опису отриманих коефіцієнтів кореляції ми скористалися шкалою Чеддока (табл. 3.34), яка дала змогу якісно оцінити отримані кількісні показники коефіцієнта кореляції [70].

Таблиця 3.34

#### Класифікація сили зв'язків залежно від значення коефіцієнта кореляції (за Чеддоком)

значення коефіцієнта кореляції (за модулем)	інтерпретація щодо сили кореляції
$0 < r \leq 0,2$	Дуже слабка / кореляції немає
$0,2 < r \leq 0,5$	Слабка
$0,5 < r \leq 0,7$	Середня
$0,7 < r \leq 0,9$	Сильна
$0,9 < r \leq 1$	Дуже сильна

Для аналізу значущих різниць коефіцієнтів кореляції ми скористалися попарним порівнянням коефіцієнтів кореляції та проаналізували наявність цих різниць за кожною парою змінних у всіх етномовних групах.

Зазначимо, що для деяких пар змінних у всіх етномовних групах не вдалося виявити кореляції, які перевищували б 0,1-0,2, або кореляції були незначущі ( $p > 0.05$ ). Ідеться про всі пари змінних, утворені за шкалою «Етнічний нігілізм» методики «Типи етнічної ідентичності». Схильність повністю заперечувати свою етнічну належність не пов'язана з мовними чинниками. Також не виявлено значущих кореляційних

зв'язків або вони були на рівні 0,05-0,1 у кореляційних плеядах, утворених з типом ідентичності «Нормальна етнічна ідентичність».

Алгоритм подальшого аналізу полягав у встановленні кореляційних пар характеристик та порівняння особливостей їх прояву у кожній із етномовних груп. Для цього було використано попарне порівняння коефіцієнтів кореляцій у всіх етномовних групах.

Першими ми порівняли попарно кореляції на основі шкали виміру УЕМІ «Самооцінка знання української мови» утворені із загальними характеристиками етнічної ідентичності (табл. 3.35).

Таблиця 3.35

**Значущі коефіцієнти кореляцій між шкалою «Самооцінка знання української мови» і характеристиками ЕІ**

характеристики ЕІ	етномовна група				
	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
вираженість ЕІ	0,334	0,280	0,234	0,284	0,274
етнічна індиферентність	-0,195	-0,189	-0,203	-0,197	-0,172
етнічний егоїзм	0,034	0,02	0,126	0,105	0,132
етнічна ізоляція	0,122	0,101	0,056	0,130	0,153
етнічний фанатизм	0,118	0,01	0,107	0,141	0,118
рефлексованість ЕІ	0,209	0,25	0,287	0,313	0,381

За більшістю змінних кореляції між самооцінкою знання мови та етнічною ідентичністю можна описати як дуже слабкі. У всіх етномовних підгрупах за цією шкалою є прямі слабкі кореляції з вираженістю етнічної ідентичності та рефлексованістю ідентичності, а також слабкі обернені кореляції з етнічною індиферентністю (рис. 3.1). Найбільш виражені всі кореляції в групах УУ та УДМ, а найменш виражені – у групі РОС. Для більшості груп коефіцієнт кореляції не

перевищує 0,3 (це кореляції між показником вираженості етнічної ідентичності та знаннями української мови). Між групами УУ і РОС у кореляційній парі «знання мови – вираженість етнічної ідентичності» ці невеликі різниці є статистично значущими ( $p < 0.05$ ).

Значущі різниці кореляцій спостерігаються також у кореляційній плеяді «самооцінка знання мови – рефлексія ідентичності». Найвищий цей показник у групі РОС ( $r = 0,4$ ), а найнижчий – у групі УУ ( $r = 0,21$ ). Можемо припустити, що в групах, де українська мова представлена більшою мірою, для її опанування потрібно докладати менше усвідомлених зусиль. А в групах, де спектр функціонування української мови вузький, щоб оволодіти нею на вищому рівні, потрібно докласти більше зусиль, що неминуче передбачає свідомий, мотиваційний компонент, у тому числі збільшення рефлексії та усвідомлення власної етнічної належності.

Оскільки всі встановлені кореляційні зв'язки у всіх підгрупах перебувають на одному якісному рівні, можемо відобразити їх у загальній кореляційній плеяді, характерній для всіх ЕМГ (рис. 3.1).



Рис. 3.1 Кореляційна плеяда між характеристиками етнічної та етномовної ідентичностей на основі шкали «Самооцінка знання української мови»

Примітка:

- прямий кореляційний зв'язок,  $p \leq 0,05$ ;
- обернений кореляційний зв'язок,  $p \leq 0,05$ .

Із рисунку 3.1 бачимо, що рівень самооцінки знань мови у всіх ЕМГ значуще корелює із вираженістю та рефлексованістю ЕІ і має обернений кореляційний зв'язок із типом етнічної ідентичності «етнічна індиферентність». Цікаво, що кореляції реального знання мови із типами гіперідентичності є доволі слабкими. Незалежно від етномовної групи, реальне знання та вживання мови не пов'язане із надмірним виявом етноцентризму, хоча одночасно пов'язане оберненим кореляційним зв'язком із його індиферентним ставленням до власної етнічної належності.

Наступними були проаналізовані особливості взаємозв'язків, що виникають між ставленням до української мови та загальними характеристиками етнічної ідентичності. Значущі коефіцієнти кореляцій між шкалою «Ставлення до української мови» і характеристиками ЕІ наведено в таблиці 3.36.

*Таблиця 3.36*

**Значущі коефіцієнти кореляцій між шкалою «Ставлення до української мови» і характеристиками ЕІ**

характеристика ЕІ	етномовна група				
	УУ	УДМ	УР	ДМ	РОС
вираженість ЕІ	0,595	0,544	0,551	0,517	0,497
етнічна індиферентність	-0,292	-0,27	-0,248	-0,233	-0,272
етнічний егоїзм	0,294	0,246	0,248	0,313	0,211
етнічна ізоляція	0,323	0,30	0,294	0,273	0,253
етнічний фанатизм	0,296	0,321	0,327	0,28	0,262
еєфлексованість ЕІ	0,393	0,386	0,382	0,328	0,326

Із таблиці 3.36 видно, що у парах, утворених за цією ознакою, коефіцієнти кореляції є більшими порівняно із парами, що були утворені загальними характеристиками етнічної ідентичності та змінною «самооцінка знання української мови». Як і у попередньому випадку, найбільш вираженими у всіх ЕМГ є зв'язки між вираженістю етнічної ідентичності та ставленням до української мови.

Оскільки отримані коефіцієнти кореляції у всіх групах перебувають на одному якісному рівні за шкалою Чеддока, їх можна відобразити у вигляді загальної кореляційної плеяди (рис. 3.2).

За характеристикою «Ставлення до української мови» у всіх етномовних групах виявлено середні кореляції з вираженістю етнічної ідентичності, а також слабкі кореляції – з етнічним фанатизмом, етнічним егоїзмом, етнічною ізоляцією та рефлексованістю ідентичності.

Обернені слабкі зв'язки є між ставленням до української мови та етнічною індіферентністю. Усього встановлено шість типів значущих зв'язків між шкалою «Ставлення до української мови» і характеристиками етнічної ідентичності (див. рис. 3.2).

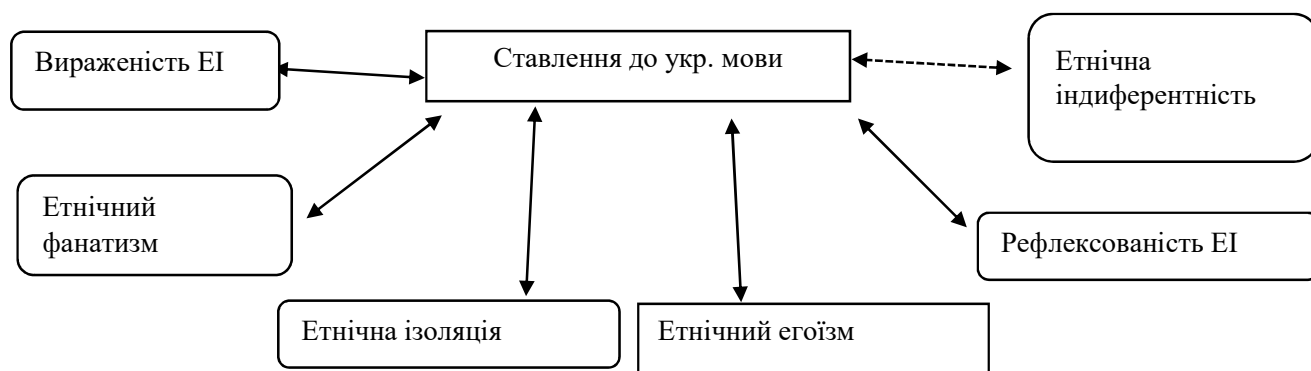

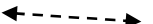


Рис.3.2. Кореляційна плеяда між характеристиками етнічної та етномовної ідентичностей на основі шкали «Ставлення до української мови»

Примітка:

 - прямий кореляційний зв'язок,  $p \leq 0,05$ ;  
 - обернений кореляційний зв'язок,  $p \leq 0,05$ .

Помітно, що за змінною «ставлення до української мови» є значно більше кореляційних плеяд із загальними характеристиками етнічної ідентичності. У цьому випадку також спостерігаються прямі кореляційні зв'язки між етномовною

характеристикою та рефлексованістю і вираженістю етнічної ідентичності та обернені кореляції із етнічною індіферентністю. Однак, більш вираженими є взаємозв'язки між ставлення до української мови та типами етнічної гіперідентичності.

Попарне порівняння кореляцій на основі шкали виміру УЕМІ «Ставлення до української мови» дало змогу виявити кілька цікавих особливостей (табл. 3.37). У російськомовній групі порівняно з усіма іншими ЕМГ зв'язки між ставленням до мови і характеристиками ЕІ «вираженість» та «етнічний фанатизм» проявлені значуще слабше. У парі «ставлення до української мови – етнічна індіферентність» простежується слабкий обернений зв'язок, який значуще сильніший у групі РОС порівняно з іншими ЕМГ. У парі «ставлення до мови – етнічний егоїзм» значущих різниць у кореляціях немає. А в парі змінних «ставлення до мови – етнічна ізоляція», «ставлення до мови – рефлексованість ідентичності» є різниці між групами РОС – УУ і ДМ – УУ.

Таблиця 3.37

**Значущі міжгрупові різниці коефіцієнтів кореляції на основі змінної  
«Ставлення до української мови»**

кореляційні пари характеристик ЕІ	ЕМГ									
	РОС-ДМ	РОС-УУ	РОС-УДМ	РОС-УР	ДМ-УУ	ДМ-УДМ	ДМ-УР	УУ-УДМ	УУ-УР	УДМ-УР
ставлення до мови – вираженість ЕІ	Х	Х	Х	Х	Х					
ставлення до мови – етноегоїзм										
ставлення до мови – етнічна ізоляція		Х			Х					
ставлення до мови – етнічний фанатизм	Х	Х	Х	Х						
ставлення до мови – етнічна індіферентність	Х	Х	Х	Х						
ставлення до мови – рефлексованість ЕІ		Х			Х					

Із таблиці 3.37 бачимо, що у кореляційних парах, утворених із змінною «ставлення до української» мови, інакше виглядає не лише сила прояву взаємозв'язків, але і з'являється значно більше міжгрупових відмінностей у їх прояві. Традиційними залишаються відмінності між двома монолінгвальними групами УУ та РОС. Але група РОС за силою взаємозв'язків відрзняється не лише від монолінгвальної групи, але і від решти етномовних груп у таких парах як «ставлення до української мови – вираженість етнічної ідентичності», «ставлення до української мови етнічний фанатизм». Найцікавішою відмінністю є те, що в групі РОС значуще сильніше порівняно із усіма етномовними групами виражена обернена кореляція між етнічною індіферентністю та ставленням до мови. Це цікавий підсумок, адже обернена кореляція позначає закономірність - чим сильніше виявлене позитивне ставлення до мови, тим меншою є етнічна індіферентність. І навпаки, чим більшою є етнічна індіферентність, тим менше виявлене позитивне ставлення до мови. Якщо у інших групах ця закономірність проявлена слабше, то в російськомовній групі вона проявлена доволі сильно. У попередньому випадку фактором, що сприяв знанню мови в російськомовній групі, була здатність рефлексувати свою етнічну належність, а в цьому випадку фактором, що може сприяти зниженню етнічної індіферентності, є ставлення до української мови.

Останім етапом аналізу кореляційних зв'язків став аналіз кореляцій у парах змінних, що утворені характеристикою етномовної ідентичності «етномовний атитюд» та загальними характеристиками етнічної ідентичності. Коефіцієнти кореляції, що відображають силу зв'язків між змінною «Етномовний атитюд» та іншими змінними, відображено в таблиці 3.38. У цьому випадку ми аналізували як зв'язки з характеристиками УЕМІ, так і зв'язки з ЕІ, оскільки ЕМАТ – це характеристика, яка стосується і етнічної, і етномовної ідентичностей.

Як бачимо, у всіх ЕМГ збігаються утворені кореляційні плеяди між шкалою ЕМАТ і характеристиками ЕІ, а якісні характеристики отриманих коефіцієнтів кореляцій не відрізняються.



Схильність визначати етнічну належність за мовою має середні за силою кореляції з вираженістю етнічної ідентичності, спектром гіперідентичності, дуже слабку кореляцію – з рефлексованою ідентичністю і слабку обернену кореляцію – з етнічною індиферентністю (рис. 3.38). Отримані кореляційні плеяди фактично збігаються з тими, що були сформовані на основі шкали «ставлення до мови», але кількісне вираження коефіцієнтів кореляції є дещо вищим, ніж у попередньому випадку. Сила зв'язків цієї характеристики етномовної ідентичності із характеристиками етнічної ідентичності є в цілому помітно більшою порівняно із кореляціями за іншими етномовними змінними.

Таблиця 3.38

**Значущі коефіцієнти кореляцій між шкалою «Етномовний атитюд»  
і характеристиками ЕІ та УЕМІ**

характеристики ЕІ	ЕМГ				
	УУ	УДМ	ДМ	УР	РОС
вираженість ЕІ	0,530	0,516	0,492	0,505	0,485
етнічна індиферентність	-0,242	-0,262	-0,221	-0,227	-0,308
етнічний егоїзм	0,530	0,503	0,503	0,502	0,508
етнічна ізоляція	0,420	0,431	0,459	0,430	0,407
етнічний фанатизм	0,543	0,503	0,492	0,486	0,490
рефлексованість ЕІ	0,429	0,369	0,3095	0,415	0,335
самооцінка знання мови	0,408	0,407	0,405	0,405	0,403
ставлення до мови	0,740	0,607	0,566	0,634	0,518

Цікавими є особливості взаємозв'язку ЕМАТ із етномовними характеристиками. Очевидно, що такий зв'язок є у всіх ЕМГ. Закономірним є і те, що цей зв'язок є помітно сильнішим, ніж зв'язок ЕМАТ із загальними характеристиками етнічної ідентичності. Найбільш сильним він є у парі «ЕМАТ – ставлення до української мови» у групі УУ. У всіх підгрупах його можна охарактеризувати як

середній за силою. Зв'язок ЕМАТ – «самооцінка знання мови» є помітно слабшим і фактично однаковим у всіх ЕМГ. Це повертає нас до уже згаданого ціннісного значення характеристик етнічної та етномовної ідентичності. Тенденція отожднювати етномовну і етнічну належність буде найбільш сильно проявлена у тих осіб, які мають позитивне ставлення до мови.

Загальну модель кореляційних плеяд ЕМАТ-ЕІ представлено на рисунку 3.3. У всіх ЕМГ спостерігаються значущі кореляційні зв'язки між обома шкалами УЕМІ та рівнем прояву ЕМАТ. Найбільш сильний зв'язок між рівнем проявленості етномовного атитуда в парі змінних «ставлення до мови – вираженість етномовного атитуда».

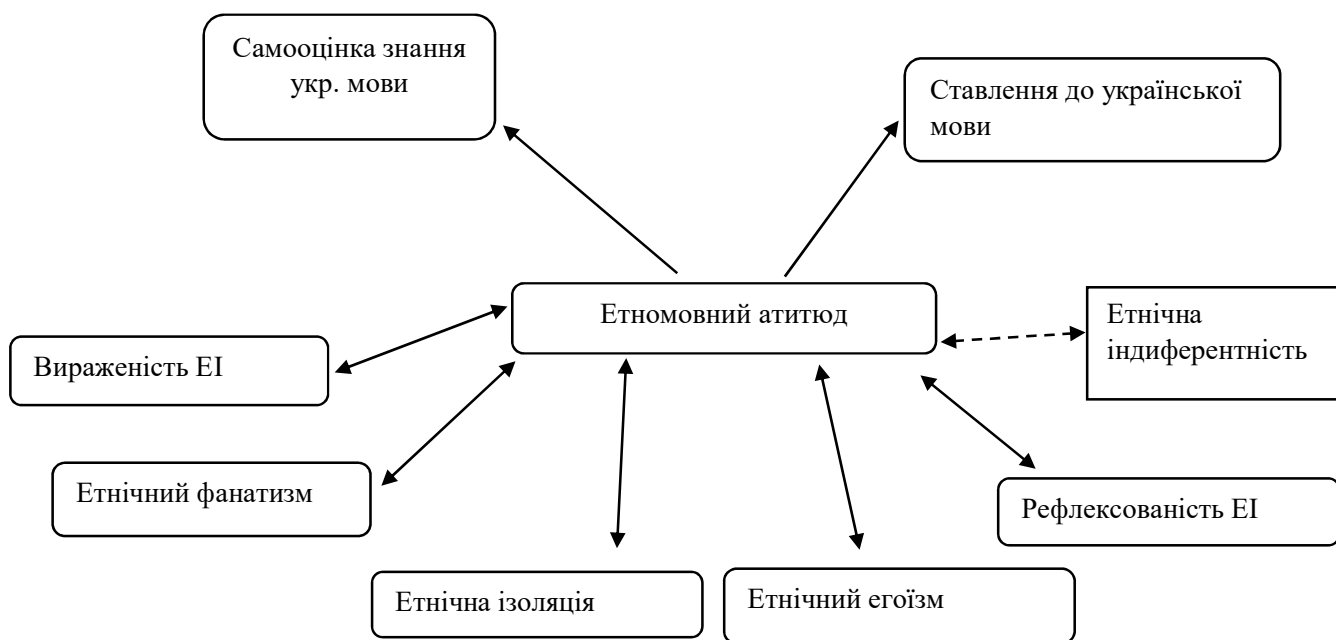

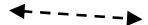


Рис. 3.3. Кореляційна плеяда між характеристиками етнічної та етномовної ідентичностей на основі шкали «Етномовний атитуда»

Примітка:

-  - прямиий кореляційний зв'язок,  $p \leq 0,01$ ;  
 - обернений кореляційний зв'язок,  $p \leq 0,01$ .

Децо слабший зв'язок між самооцінкою знання мови і вираженістю етномовного атитуда. Кореляційна пара «ЕМАТ-ставлення до мови» – єдина, де міжгрупові різниці проявлені на різних якісних рівнях у різних ЕМГ.

Спробуємо проаналізувати міжгрупові різниці у виявлених кореляційних плеядах (табл. 3.3.6). Значущі різниці в коефіцієнтах кореляції при попарному порівнянні виявлено між групами УУ і РОС. Найбільшою мірою виражені міжгрупові різниці в значеннях коефіцієнтів кореляції в різних ЕМГ у парі «ставлення до мови – етномовний атитюд». У групах УДМ та УУ за цією кореляційною парою коефіцієнт кореляції значуще вищий, ніж у всіх інших групах. Відповідно, між цими двома групами різниці немає.

Таблиця 3.39

**Значущі міжгрупові різниці коефіцієнтів кореляції на основі змінної  
«Етномовний атитюд»**

кореляційні пари характеристик ЕІ	ЕМГ									
	РОС -ДМ	РО С- УУ	РОС - УД М	РО С- УР	ДМ- УУ	ДМ- УДМ	ДМ- УР	УУ- УДМ	УУ -УР	УДМ- УР
ЕМАТ-вираженість ЕІ										
ЕМАТ-етноогоїзм		х								
ЕМАТ-етноізоляція		х								
ЕМАТ-етнофанатизм		х								
ЕМАТ- етноіндиферентність										
ЕМАТ- рефлексованість ЕІ										
ЕМАТ-самооцінка знання мови		х								
ЕМАТ-ставлення до укр. мови		х	х		х	х			х	х

Отримані результати кореляційного аналізу стали підставою для ще кількох додаткових узагальнень та інтерпретацій. Для більшої зручності та унаочнення, враховуючи той факт, що майже всі кореляційні пари знаходяться на одному якісному рівні за шкалою Чеддока у всіх ЕМГ, ми їх об'єднали та згрупували відповідно до якісної характеристики сили зв'язку між змінними, що дає можливість більш чітко відобразити загальні закономірності взаємозв'язків між ЕІ та УЕМІ (рис. 3.4).

Вираженість етнічної ідентичності та її складники пов'язані на середньому (найвищому для вибірки) рівні зі схильністю визначати етнічну належність особи за мовою і позитивним ставленням до неї. Середні кореляційні зв'язки спостерігаються у всіх видів гіперідентичності та схильності визначати етнічну належність за мовою. Також у цю категорію потрапляє кореляція між ставленням до мови та етнічним фанатизмом. Найвищим по вибірці виявився кореляційний зв'язок між ставленням до мови і рівнем прояву етномовного атиюд. Середні за силою кореляції є типовими в дослідженнях взаємозв'язків між видами і підвидами соціальних ідентичностей, зокрема етнічної. Подібність отриманих результатів з результатами інших емпіричних досліджень ще раз підтверджує думку про недоцільність ототожнювати ці два види ідентичності або говорити про їхній безсумнівний зв'язок[29; 46; 58; 62; 69; 75; 78].

Зв'язок характеристик етномовної ідентичності й типів етнічної гіперідентичності і вираженості ідентичності свідчить про те, що у випадку, коли переживання та осмислення своєї етнічної належності посилюються до зміщення фокусу в бік етноцентризму, посилюються і зв'язки між етномовною та етнічною ідентичностями. Причому посилення цих зв'язків відбувається більшою мірою через символічно-афективну сферу етномовної ідентичності (ставлення до мови та етномовний атиюд) і меншою – через реальне знання мови.

Кореляції – це двосторонній зв'язок. А значить, як посилення гіперідентичності впливає на посилення вияву характеристик етномовної ідентичності, так і посилення вияву характеристик етномовної ідентичності може привести до зростання гіперідентичності чи вираженості етнічної ідентичності особистості.

Слабкі кореляційні зв'язки спостерігаються між вираженістю етнічної ідентичності загалом та її складниками зокрема і самооцінкою знання української мови. Етноцентризм та етноізоляція мають слабкі кореляційні зв'язки із ставленням до української мови. Також у цій групі зв'язків є кореляції між рефлексованістю ідентичності та мовними змінними – ставленням до мови і суб'єктивною оцінкою знань.

Сильні кореляційні зв'язки	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ставлення до мови - ЕМАТ (група УУ)</li> </ul>
Середні прямі кореляційні зв'язки	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Вираженість ЕІ - етномовний атитюд</li> <li>• Вираженість ЕІ- ставлення до мови</li> <li>• Етнотогоїзм - етномовний атитюд</li> <li>• Етнофанатизм - етномовний атитюд</li> <li>• Етнофанатизм - ставлення до мови</li> </ul>
Слабкі прямі кореляційні зв'язки	<ul style="list-style-type: none"> <li>• вираженість ЕІ - суб'єктивне знання укр. мови</li> <li>• етнотогоїзм - ставлення до укр. мови</li> <li>• етноізоляція - ставлення до укр. мови</li> <li>• етноізоляція - етномовний атитюд</li> <li>• рефлексованість ЕІ - ставлення до укр. мови</li> <li>• рефлексованість ЕІ - суб'єктивне знання укр. мови</li> <li>• рефлексованість ЕІ - етномовний атитюд</li> </ul>
Тенденції	<ul style="list-style-type: none"> <li>• етноізоляція - суб'єктивне знання мови</li> <li>• етнофанатизм - суб'єктивне знання мови</li> <li>• етнотогоїзм - суб'єктивне знання мови</li> </ul>
Обернені кореляційні зв'язки (слабкі та середні)	<ul style="list-style-type: none"> <li>• етноіндиферентність - ставлення до мови</li> <li>• етноіндиферентність - суб'єктивне знання укр. мови</li> <li>• етноіндиферентність - етномовний атитюд</li> </ul>
Відсутні/незначущі кореляційні зв'язки	<ul style="list-style-type: none"> <li>• нормальна етнічна ідентичність - характеристики мовної ідентичності</li> <li>• етнічний нігілізм - характеристики мовної ідентичності</li> </ul>

*Рис. 3.4. Кореляційні зв'язки між етнічною та етномовною ідентичностями*

На рівні тенденцій кореляції виявлено між самооцінкою знання мови і вираженістю когнітивного складника ідентичності, між схильністю визначати етнічну належність за мовою і рефлексованою етнічною ідентичністю.

Описані вище дані стосуються прямих кореляційних зв'язків різної сили. А от обернених кореляцій по вибірці спостерігається значно менше, і проявлені вони слабше.

Обернені кореляційні зв'язки, що проявляються здебільшого на середньому рівні, спостерігаються лише в парі «етноіндиферентність – ставлення до української мови», а слабкі – між етноіндиферентністю і двома іншими характеристиками етномовної ідентичності (самооцінкою знання української мови та ЕМАТ).

Змістовно цей зв'язок можна описати так: чим більше виражені характеристики етномовної ідентичності особистості, тим менше виражена етнічна індиферентність (і навпаки). Але значення коефіцієнтів кореляції вказують на те, що сильного взаємозв'язку між цими характеристиками не спостерігається.

Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що кореляції між певними характеристиками етнічної та етномовної ідентичностей є незначущими ( $p > 0,05$ ) або їх узагалі немає. Відсутність деяких кореляційних зв'язків видається закономірною та очевидною. Так, відсутність кореляцій між етнічним нігілізмом і характеристиками етномовної ідентичності та рівнем ЕМАТ є загалом очікуваною. Заперечення власної етнічної належності можливе незалежно від того, якою мовою спілкується молода людина, чи попри те, з якою мовою вона себе ідентифікує. І закономірно, що заперечуючи свою етнічну належність, особа взагалі не схильна визначати її ні за мовою, ні, можливо, за будь-якими іншими ознаками.

Цікавим випадком, на нашу думку, є відсутність кореляційних зв'язків між нормальною етнічною ідентичністю (за типом) і характеристиками етномовної ідентичності. Нагадаємо, що нормальна етнічна ідентичність – це позитивний баланс між сприйняттям свого і чужого.

Постає питання, чи можна розглядати відсутність кореляцій як значущий результат і чи є відсутність кореляцій у вибірці показником того, що таких зв'язків немає в генеральній сукупності. Щоб відповісти на це питання, маємо вивчити кілька підходів до аналізу таких результатів.

По-перше, відомо, що чим слабша залежність між змінними, тим більший потрібен обсяг вибірки, щоб таку залежність виявити. Необхідний мінімальний обсяг вибірки зростає, коли ступінь ефекту, який треба довести, спадає. Якщо ефект близький до нуля, то необхідний обсяг вибірки, щоб його довести, наближається до нескінченності. Іншими словами, якщо залежність між змінними майже не проявляється, то обсяг вибірки, необхідний для значущого відкриття залежності, майже дорівнює обсягу всієї популяції. Статистична значущість представляє ймовірність того, що подібний результат був би отриманий у разі перевірки всієї популяції. Отже, усе, отримане після тестування всієї популяції, було б, за визначенням, значущим на найвищому можливому рівні, і це стосується всіх результатів, у яких не виявлено залежності [113].

По-друге, результати низки досліджень свідчать про відсутність кореляцій або низький рівень кореляцій між позитивними формами соціальної ідентичності та іншими типами ідентичностей або про низький рівень вияву таких зв'язків [напр. 40; 149].

Враховуючи особливості дизайну дослідження та обсяг вибірки, ми не можемо повністю виключати наявність зв'язків у генеральній сукупності. Але можемо цілком обґрунтовано припускати, що вони слабкі.

Окремо варто звернути увагу на кореляції між шкалами УЕМІ та ЕМАТ. У всіх парах кореляцій у різних ЕМГ є тільки один сильний зв'язок – між ставленням до мови і мовним атитюдом ( $r = 0,7$ ) у групі УУ. В інших ЕМГ вони є близькими до сильних. Решта зв'язків мають середню і слабку силу. Ставлення до мови та ЕМАТ фактично можна об'єднати в символічно-афективний блок УЕМІ, і найбільшою мірою такий блок буде сформований у групі УУ, тоді як знання мови має значно слабші кореляції із цими двома шкалами.

Окремо виділимо аналіз міжгрупових відмінностей кореляційних зв'язків. Для всіх пар характеристик етнічної та етномовної ідентичностей української студентської молоді у всіх ЕМГ направленість виявлених кореляційних зв'язків незмінна і не

відрізняється від загальної тенденції по вибірці, причому майже всі зв'язки мають однакову якісну характеристику сили прояву. Припускаємо, що зв'язки між етнічною і етномовною ідентичностями є повторюваними і зумовлюються передусім природою цих психологічних феноменів, особливістю їхньої взаємодії, а не зовнішніми чинниками впливу.

Найчастіше міжгрупові відмінності можна спостерігати між підгрупою РОС та іншими етномовними підгрупами. Зокрема, найбільшу кількість значущих відмінностей вдалося виявити в парі РОС – УУ. При цьому прямі кореляційні зв'язки, як правило, сильніші у групі УУ, а обернені у групі РОС.

За одним дуже показовим винятком. Зв'язки в парі «рефлексивність етнічної ідентичності – знання мови» найсильніші в підгрупі РОС, а чим більше українськомовною є група, тим вони слабші. Загалом тенденція така: у підгрупах, де слабше виявлені кореляційні зв'язки між вираженістю етнічної ідентичності, шкалами гіперідентичності та етномовною ідентичністю, сильніше проявляються зв'язки між когнітивною шкалою етномовної ідентичності і схильністю до рефлексії. Можемо припустити, що спорідненість із українською мовою, переважне спілкування нею, вираженість української етнічної ідентичності, більша вираженість характеристик етнічної гіперідентичності потребують менше рефлексій щодо власної етнічної належності і щодо власного володіння мовою, ставлення до неї, природи взаємозв'язку між мовною і національною належністю. Чим менше середовище сприяє безумовному засвоєнню мови та етнічної належності, тим більше потрібно рефлексій і зусиль для засвоєння обох видів ідентичності.

Виявлені в підгрупах різниці стосуються прямих кореляцій у парах змінних: вираженість етнічної ідентичності, шкали етнонаціональної гіперідентичності. Прикметно, що саме за цими шкалами найчастіше спостерігаються міжгрупові відмінності в значеннях середніх. Для шкал, де є обернений кореляційний зв'язок (етнічна індіферентність – шкали УЕМІ), значущих відмінностей між ЕМГ не виявлено.



Отже, в ЕМГ, де вираженість етнічної ідентичності та характеристики гіперідентичності, а також характеристики мовної ідентичності проявлені значуще слабше (за результатами ANOVA), слабше виявлені і кореляційні зв'язки між ними.

Визначені особливості зв'язків між характеристиками ЕІ та УЕМІ свідчать про те, що мова є важливою частиною етнічної ідентичності, але не тотожною їй. Звернімося до аналогії з природничих наук та згадаймо хімічний закон сталості складу речовин, який полягає в тому, що речовина має завжди сталий склад незалежно від способу її отримання. Ми розуміємо всі обмеження використання цієї аналогії в соціальній психології, але вважаємо за можливе використати її, залишаючи місце для додаткових умов і припущень.

Можемо припустити, що подібні між собою характеристики ЕІ були отримані різними способами, різними «соціальними реакціями» та взаємодіями, із використанням різних підходів до власної ідентифікації. Способи отримання очевидно були неоднаковими – заданими регіональним, світоглядним, культурним, демографічним контекстом. За М. Шульгою, ключовим є виникнення віри в єдність, спільність на основі диференціальних ознак. Якщо така віра виникла, то в кінцевому підсумку є певна «речовина» [175, с. 81] – етнічна ідентичність. І отримані нами результати свідчать – її характеристики здебільшого подібні.

Маємо констатувати і певні неточності такої аналогії. Українська мова як складник умовної «соціальної реакції» формування етнічної ідентичності має, безперечно, свій вплив. Чим більше «українськомовного складника», тим більшими є вираженість ідентичності та проявленість спектру «гіперідентичності». Але міжгрупові різниці і встановлені кореляції вказують радше на вектор впливу, ніж на суттєву зумовленість.

Особливості взаємозв'язків між характеристиками етнічної та етномовної ідентичності не мають помітних міжгрупових відмінностей, переважна їх більшість знаходиться на одному якісному рівні. Сила зв'язків між характеристиками цих видів соціальної ідентичності не відрізняється від сили зв'язків між іншими видами

соціальної ідентичності, і знаходиться переважно на середньому і слабкому рівні. Характер і сила цих зв'язків, їх порівняння із зв'язками між іншими видами соціальної ідентичності дає можливість для припущення, що зв'язок між етнічною та етномовною ідентичністю є подібним до зв'язку інших подібних видів соціальної ідентичності.

Відсутність сильних зв'язків дозволяє припустити відсутність ймовірної тотожності і повного взаємозумовлення. Достовірний рівень значимості отриманих показників є показником того, що для української студентської молоді не характерні прямі лінійні залежності, а взаємозумовлення між типами ідентичності є складними та неоднозначними. Таким чином маємо два нетотожні, добре виражені, різні за структурою та особливостями прояву, пов'язані між собою види соціальної ідентичності особистості, які притаманні українській студентській молоді.

Спостережувані середні за силою кореляційні зв'язки не дають змоги говорити про повну незалежність цих ідентичностей. Вони не лише є частинами соціальної ідентичності особистості, але і існують в спільному полі етномовного самовизначення особистості, у якому етномовна ідентичність виступає одночасно як особливий вид соціальної ідентичності та складова ідентичності етнічної. Що відповідає ідеї про природу зв'язків між цими видами ідентичності як багато-багатозначні.

Сила та особливості кореляції між характеристиками ЕІ та УЕМІ свідчать про спільну природу і взаємну зумовленість міжгрупових відмінностей у проявах , характеристик етнічної та етномовної ідентичностей.

### **3.4. Рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні**

На основі встановлених особливостей етнічної ідентичності української студентської молоді розроблено психологічно обґрунтовані рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні.

Основною метою мовної політики є, як визначено в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», утворення та поширення української мови. Пріоритетним є також «посилення державотворчих і консолідаційних функцій української мови, підвищення її ролі в забезпеченні територіальної цілісності та національної безпеки України; ...створення належних умов для забезпечення і захисту мовних прав і потреб українців» [63]. Наше дослідження засвідчує, що найефективніше досягнути цих цілей можна лише враховуючи всю множину та особливості етнічних, мовних та етномовних ідентичностей населення України.

На сьогодні цей складник мовної політики не є достатньо розробленим. У Законі фактично не згадується про множину мовних ідентифікацій. У чинному тексті Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава», ще одному основоположному документі, що визначає основи мовної політики, натрапляємо на терміни «російськомовні» та «україномовні» українці [132]. Такий підхід не відображає всієї множини можливих українських етнічних та мовних ідентифікацій. У проведеному нами дослідженні емпірично встановлено, що є принаймні п'ять українських етномовних груп, які значуще різняться між собою за проявами етнічної та етномовної ідентичності. Відмінності в характеристиках етномовної ідентичності суттєво впливають на міжгрупові дистанції, мовну поведінку їхніх представників та загалом на етнічну єдність.

Для більш ефективного втілення мовної політики з урахуванням психологічних особливостей етнічної та етномовної ідентичностей українців слід визначити етнічну, мовну та етномовну структуру населення України на основі широкого набору змінних, що характеризують етнічну і мовну ідентичності. Відповідно цілі та конкретні кроки реалізації мовної політики слід планувати, враховуючи актуальну етномовну структуру населення України.

Уточнимо, що поширення української мови, збільшення сфери її застосування є одним із напрямів мовної політики, прописаним у Стратегії популяризації української

мови, яка передбачає три етапи реалізації. Спробуємо взяти таке планування за зразок, розуміючи, що мовна політика може розширюватись і регулюватись іншими документами. Проте загальний алгоритм може бути повторюваним. Зважаючи на заплановані етапи, встановлення етномовної структури населення доцільно здійснювати на першому, дослідницькому етапі реалізації Стратегії популяризації української мови. Очевидно, що і інші напрями мовної політики повинні включати такі дослідницькі і пошукові етапи: аналіз уже існуючих досліджень, якщо такі є, або проведення нових, якщо кількість і якість наявних даних недостатня.

На подальших етапах втілення Стратегії цілі та конкретні кроки рекомендовано планувати, враховуючи встановлену актуальну етномовну структуру населення України. На цих етапах особливо варто звернути увагу на те, як етномовне різноманіття відображається в публічному і державному дискурсі.

Суспільна та політична риторика переважно транслює проблематизовані образи всіх мовних груп. Наприклад, у Стратегії російськомовних українців згадують у контексті загрози для держави, а українськомовних – у зв'язку з ризиками русифікації. Водночас для ефективної мовної політики рекомендовано зміщення акцентів з проблемності на ресурсний потенціал етномовних груп. Така зміна передбачає відмову від інвективного тону на користь пошуку основ для розвитку української мовної ідентичності.

Деякі точки зростання можемо виділити вже зараз. Наприклад, українськомовні громадяни є ядром сталого розвитку мови. Низку документів, що регулюють мовну політику, зокрема Закон та Стратегію, розроблено з урахуванням необхідності захисту прав цієї етномовної групи. Але поза увагою лишаються мовні настановлення, стратегії підтримки мовної ідентичності, різниця мовних ідентифікацій та мотивацій осіб, що послуговуються українською. У цьому контексті слід відзначити необхідність дослідження стратегій мовної стійкості українськомовних осіб, особливо у двомовному чи російськомовному середовищі. Це стане ключем до розуміння механізмів протистояння русифікації і формування мовної стійкості. На основі таких

досліджень можуть бути створені програми підтримки і збереження українськомовності, що ґрунтуються на реальних потребах та запитах українськомовної етномовної групи.

Важливим є не лише збереження української мови в українськомовних групах, а і її поширення серед представників інших етномовних груп. Одним із мотиваторів зміни мови спілкування з російської на українську є позитивна взаємодія російськомовних осіб з українськомовними, які стають рольовою моделлю українськомовності [64, 114; 169; 171]. Міжособистісний контакт і підтримка є значним чинником, що підтримує зміну ідентичності і її поведінкових патернів. Необхідно вивчити особливості такої міжособистісної взаємодії в мовному контексті і напрацювати стратегії «українськомовного амбасадорства». Дотримання цієї рекомендації сприятиме також зменшенню міжгрупових дистанцій між етномовними групами.

Реалізуючи мовну політику, належить також брати до уваги особливості етномовної ідентичності тих, кого умовно можна об'єднати терміном «російськомовні/двомовні українці». Врахування особливостей етномовної ідентичності цих груп є критично важливим, адже збільшення кількості мовців можливе лише за умови залучення двомовних і російськомовних українців до українськомовності.

Із психологічної точки зору зміна мови передбачає зміну ідентичності загалом чи окремих її характеристик. Це складний, тривалий процес, який передбачає зміну звичок і поведінки, перегляд настановлень і цінностей, соціальну адаптацію. У психологічних дослідженнях неодноразово доведено: спроби директивно змінити ідентичність, нав'язати нову сприймаються як загроза і тягнуть за собою спротив [44]. З іншого боку, одним із найбільш сильних мотивів зміни ідентичності є її розвиток з метою підтримки позитивної самокатегоризації. Саме цей механізм рекомендовано використовувати як засадничий під час розробки державних програм, що заохочують перехід на українську мову. Ідеться про стимулювання трансформації ідентичності

шляхом визнання зусиль щодо її зміни, схвалення такої поведінки і створення умов для її реалізації. З особистісної точки зору зміна мовної поведінки є виявом доброї волі та особистої мужності, готовності до змін [131]. Для того щоб це явище стало масовим, потрібна дієва система мотивацій, визнання і схвалення. Особливо в тих регіонах, де домінує російська мова чи двомовність.

На сьогодні одним із головних трендів інформаційної підтримки зміни мови є твердження про те, що зміна мови спілкування на українську – це, мовляв, легко і сприяє досягненню психологічного комфорту. Але, як згадувалося вище, це не відповідає психологічній суті зміни етномовної чи мовної ідентичностей. Тому рекомендовано інформаційну підтримку зміни мови спілкування здійснювати на основі прикладів конкретних людей, що здійснили перехід на українську мову. Наголос у такій інформаційній підтримці потрібно робити на визнанні цього кроку як акту громадянської мужності і схваленні такого зусилля.

Соціальна ідентичність (у тому числі й етномовна) має складну структуру, її окремі характеристики можуть бути по-різному виражені залежно від багатьох соціальних та особистісних чинників. Тому рекомендовано визначити ті характеристики етномовної ідентичності російськомовних чи двомовних етномовних груп, розвиток яких сприятиме поширенню української мови і національній єдності. Так, за результатами нашого дослідження, цілком російськомовні громадяни, що визнають себе українцями, мають певні позитивні настановлення щодо української мови та переважно позитивне ставлення до неї. Акцент на цих характеристиках та формування позитивного ставлення до мови можуть стати відправними точками зростання, базою для формування українськомовної ідентичності у представників різних етномовних груп.

З іншого боку, доцільно також розглянути можливості для інформаційної підтримки мотивації зміни мовної поведінки із прагматичних причин – через виробничу необхідність, потребу здобувати освіту та ін. Це дасть змогу знизити відчуття загрози ідентичності, змінивши площину із психологічної на прагматичну.

Важливим завданням мовної політики є становлення мови як чинника об'єднання нації. І хоча в Законі українську мову вже визначено як символ та ознаку ідентичності, згідно з нашими результатами та результатами багатьох інших досліджень вона на сьогодні не є ані основою для єдності, ані єдиною визначальною ознакою національної ідентичності. Хоча, безсумнівно, мова представлена в системі етнічних і національних цінностей [146]. На сьогоднішній день підходи з реалізації мовної політики в цьому напрямі не визначено. Припускаємо, що на думку законотворців, запорукою єдності нації за мовною ознакою має стати утвердження української мови як домінуючої мови спілкування. Однак, враховуючи особливості прояву і зміни етномовної ідентичності, вважаємо, що українська мовна політика в цьому напрямі також вимагає гнучкості, виваженості та диверсифікованого підходу.

Одним із головних підсумків нашого дослідження є визначення міжгрупових дистанцій, які виникають, коли етнічна ідентичність визначається за характеристиками етномовної ідентичності. Отриманий результат підводить до висновку: у пошуках національної єдності варто спиратися на широкий спектр ідентифікаційних ознак, уникаючи універсалізації будь-якої ознаки національної чи етнічної належності, у тому числі й української мови. З огляду на результати спостережень можна зауважити, що останнім часом зростає роль державних символів і знижується роль культурно-етнічних ознак як чинників національної самоідентифікації [146]. Беручи до уваги таку тенденцію, вважаємо, що в пошуках національної єдності варто апелювати до мови як чинника об'єднання нації з точки зору її символічної функції, мовних та мовно-національних смислів, які є спільними для більшості етномовних груп. Результати нашого дослідження свідчать, що серед усіх настановлень, що визначають ставлення до мови, спільною для більшості етномовних груп є система уявлень про мову як про символ держави та громадянської належності, елемент національної безпеки.

Перспективи подальших досліджень закономірно визначаються наведеними рекомендаціями. Доцільним є врахування етномовної структури українського

суспільства, визначення множини етнічних, етномовних та мовних ідентичностей, їхніх характеристик, виокремлення настановлень та цінностей, що сприятимуть формуванню української національної та мовної ідентичностей, а також спільних смислів, за якими можливе національне об'єднання загалом та об'єднання навколо мови зокрема.

### **Висновки до третього розділу**

1. За критеріями етномовної самоідентифікації «рідна мова» і «мова спілкування» виділено п'ять етномовних груп. Ці групи можна розмістити на умовному континуумі у порядку зменшення ролі української мови в мовній ідентифікації. Першою є монолінгвальна українськомовна група (УУ), у якій етнічна мова є і рідною, і мовою спілкування. Другу групу можна ідентифікувати як українсько-двомовну (УДМ) – українська мова є рідною, але мовами спілкування є обидві мови. Третьою за зменшенням спектру використання української мови постає група, де українська – рідна, а мова спілкування – російська (УР). Четверта група складається із повністю двомовних осіб (ДМ) – українська мова виконує роль мови спілкування і рідної мови разом із російською. У п'ятій, повністю російськомовній групі (РОС), українська мова не виконує ні ролі мови спілкування, ні ролі рідної мови. Отримані групи представляють множину етномовних ідентифікацій з відображенням регіональної, геополітичної, демографічної (за віком, типом поселення, статтю) різноманітності українського етносу. Монолінгвальні групи є більш однорідними за регіональним складом, політичними поглядами респондентів, мовою сім'ї та оточення. Три білінгвальні групи переважно утворені представниками різних регіонів, їхні сім'ї послуговуються різними мовами спілкування, вони є носіями різних політичних поглядів.

2. У досліджуваних групах простежуються спільні особливості ЕІ. Вираженість ЕІ та її компонентів є вищою за середню. Вираженість афективного компонента помітно більша, ніж вираженість когнітивного компонента. За рівнем прояву



провідним типом етнічної ідентичності є нормальна етнічна ідентичність. Цей тип етноцентризму виражений помітно сильніше порівняно з усіма іншими типами етнічної ідентичності. У всіх етномовних групах спостерігається середній рівень рефлексованості ідентичності. Більшість виявлених міжгрупових різниць згідно з результатами однофакторного дисперсійного аналізу є значущими. Загалом для характеристик ЕІ характерні незначні міжгрупові різниці. Максимальна різниця середніх проявляється за шкалою «етнічний фанатизм» – вона становить 0,6 бала у групах УУ і РОС. За іншими змінними різниці між ЕМГ не перевищують 0,5 бала. Значущі міжгрупові відмінності виявлено при порівнянні таких характеристик етнічної ідентичності: вираженість етнічної ідентичності, типи етнічної ідентичності (етнічний фанатизм, етнічний егоїзм, етнічний ізоляціонізм, етнічна індиферентність та рефлексованість етнічної ідентичності). Виявлено, що немає значущих міжгрупових відмінностей у проявах таких характеристик етнічної ідентичності, як «позитивна етнічна ідентичність» та «етнічний нігілізм».

3. На основі тестування за критерієм Шеффе і додаткового визначення можливого об'єднання груп за подібністю визначено, що найсильніше проявлені значущі міжгрупові різниці за всіма досліджуваними характеристиками між групами УУ і РОС. Білінгвальні групи залежно від досліджуваної характеристики можуть бути по-різному об'єднані за ознакою подібності то з одним, то з другим умовним «полюсом» континууму або бути виділені в окремий, «середній», клас. Найбільш подібна до групи УУ група УДМ, найбільш подібна до групи РОС група ДМ.

4. За характеристиками УЕМІ спостерігаються значні і статистично значущі міжгрупові відмінності, а тому доцільно характеризувати особливості їхнього прояву через характеристики міжгрупових відмінностей. Суб'єктивний рівень оцінки володіння українською мовою в середньому вищий за 4 бали. Найближчими до «відмінних» є оцінки в групі УУ, а найнижчими – у групі РОС. Різниця середніх становить 1,8 бала. Встановлено значущі різниці середніх значень на основі

міжгрупового порівняння. Кожна із груп за подібністю прояву ознаки становить окрему категорію, окрім можливого об'єднання груп УУ та УДМ.

5. Ставлення до мови відрізняється залежно від ЕМГ. Найсильніше проявлене позитивне ставлення до української мови в групі УУ, найслабше – у групі РОС. Міжгрупові різниці є статистично значущими. За подібністю прояву цього критерію в одну категорію можуть бути об'єднані тільки групи ДМ та УР (вони ж найближчі за значенням до групи РОС). Решта груп не подібні між собою. Український етномовний атиюд у всіх п'яти етномовних групах має значущі відмінності.

6. Виявлені відмінності в ЕІ та УЕМІ вказують на більшу зумовленість прояву характеристик УЕМІ належністю етномовних груп та представленістю української мови в них. Згідно з теоріями Дж. Фінні, Дж. Джайлса, Т. Теджфела і Г. Тернера, мова засвоюється і використовується залежно від її доступності, практичного значення, мовних традицій та мови сім'ї. ЕІ формується на тих етнодиференціальних ознаках, які є доступними, спільними і які визнані етнодиференціальними в кожній спільноті (М. Шульга). Отже, на рівні ЕІ різниці між ЕМГ проявлені менше, а на рівні УЕМІ вони є чіткими, структурованими і поляризованими. Помічено, що на рівні ЕМАТ та УЕМІ формується міжгрупове протиставлення, яке може трактуватись як етнічне, хоча за своєю природою є етномовним.

7. На основі аналізу взаємозв'язків між УЕМІ і ЕІ встановлено, що більшість визначених кореляційних зв'язків подібні між собою при порівнянні міжгрупових різниць. Визначено, що характеристики етнічної ідентичності перебувають у взаємозв'язках різної сили. Дослідження показало, що між характеристиками етнічної і української етномовної ідентичностей існують середні та слабкі кореляційні зв'язки. Встановлено, що найчастіше спостерігаються та найбільшою мірою проявляються кореляції між характеристиками гіперідентичності, вираженістю ідентичності та афективним складником мовної ідентичності. Переважна більшість значущих кореляційних плеяд утворена означеними характеристиками ЕІ та шкалами мовної ідентичності. Зв'язок рефлексивності знання і ставлення до мови значуще вищий у

групі РОС і спадає в міру збільшення поширеності української мови. Спорідненість із українською мовою, переважне спілкування нею потребує менше рефлексій щодо власної етнічної належності і щодо власного володіння мовою, ставлення до неї, природи взаємозв'язку між мовною і національною належністю. Чим менше середовище сприяє безумовному засвоєнню мови, спілкуванню нею і формуванню ЕІ «за замовчуванням», тим більше потрібно рефлексій і зусиль для засвоєння обох видів ідентичності.

8. Характер кореляційних зв'язків (різні за силою, спрямованістю або відсутні для одних пар змінних і наявні для інших) дає підстави говорити про складність та неоднозначність взаємовпливів і визначати їх як багато-багатозначні зв'язки між елементами різної ієрархії в структурі особистості. Встановлені особливості характеризують зв'язки між ЕІ та УЕМІ як зв'язки між цілим і частиною та можуть бути витлумачені як багато-багатозначні (В. Мерлін). За силою прояву притаманні українській студентській молоді соціально-психологічні особливості взаємозв'язку досліджуваних видів ідентичності в цілому відповідають особливостям зв'язків, що характерні для більшості видів соціальної ідентичності. Отже, доведено, що українська ЕМІ входить до структури ЕІ і є важливим та невід'ємним її складником. Однак українська етномовна ідентичність не є тотожною етнічній ідентичності і не може розглядатися як універсальний предикатор, чинник формування і визначення особливостей прояву ЕІ. Зв'язки між цими видами ідентичності є соціально зумовленими, залежними від контексту формування, складними і багатозначними. Однак чим більше виражений ЕМАТ, тим виразнішою є тенденція отожднювати ці два види ідентичності.

8. На основі визначених особливостей етнічної ідентичності української студентської молоді було розроблено рекомендації щодо реалізації мовної політики в Україні. Вони передбачають визначення етномовної структури українського суспільства та подальше її врахування в процесі планування та здійснення мовної

політики. Рекомендації передбачають підтримку представників різних етномовних груп з метою популяризації української мови.

Основні положення цього розділу викладено у публікаціях автора [81; 84; 85; 88].

## ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано новий підхід до розв'язання наукової проблеми етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства, що дало змогу виявити особливості прояву та взаємозв'язку характеристик етнічної ідентичності в цілому та етномовної ідентичності зокрема в різних етномовних групах української студентської молоді та запропонувати практичні рекомендації здійснення мовної політики в Україні. Отримані результати дозволили зробити такі висновки:

1. У вивченні етнічної ідентичності доцільно спиратись на підходи, які трактують етнічну та етномовну ідентичності як види ідентичності соціальної, тлумачать їх психологічні категорії, що відображають усвідомлення та переживання людиною своєї належності до певної етнічної чи етномовної групи. Належність до етномовної групи зумовлюється доступністю сукупності мовних чинників у соціальному оточенні молодої людини. Провідну роль серед чинників, що зумовлюють таку доступність, відіграють чинники сім'ї та регіону. Визначено, що загальні психологічні та соціально-психологічні підходи (теорія інтегральної особистості В. Мерліна, теоретичні ідеї щодо зв'язків і взаємовпливів видів соціальної ідентичності Дж. Міда та Дж. Фінні, теорія складності соціальної ідентичності) мають пояснювальний потенціал для опису особливостей взаємозв'язків етнічної та етномовної ідентичностей.

2. Емпіричне дослідження особливостей етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства відображає структуру та особливості етнічної та етномовної ідентичностей. А саме: основні характеристики, за якими доцільно досліджувати особливості етнічної ідентичності, як-то: вираженість когнітивного та афективного компонентів етнічної ідентичності, тип і рефлексивність етнічної ідентичності, та особливості етномовної ідентичності, як-то: самооцінка знань української мови, ставлення до неї, етномовний атиюд. Для дослідження етномовних характеристик розроблено та апробовано методику

«Етномовна ідентичність». Такий підхід дає можливість визначити особливості етнічної та етномовної ідентичностей через порівняння прояву їх характеристик у різних етномовних групах.

3. За ключовими ознаками «рідна мова» і «мова спілкування» визначено п'ять найбільш численних етномовних груп української студентської молоді, а саме: група, для представників якої рідною мовою і мовою спілкування є українська; група, до якої належать особи, рідною мовою яких є українська, а мовами спілкування – українська і російська; група української студентської молоді, для якої рідна мова – українська, а мова спілкування – російська; група, для представників якої рідними мовами і мовами спілкування є одночасно дві мови, та група, що об'єднує молодих осіб, рідною мовою і мовою спілкування яких є російська. Ці групи відображають основні стратегії етномовної ідентифікації в українському суспільстві.

Особливості етнічної та етномовної ідентичностей описано через порівняння прояву їх характеристик у різних етномовних групах. Найбільшою мірою вираженими є міжгрупові різниці за етномовними характеристиками етнічної ідентичності, зокрема за її афективно-символічними проявами: схильністю визначати етнічну належність за мовою та ставленням до української мови. За іншими, неетномовними, характеристиками етнічної ідентичності виявлені міжгрупові різниці є значно менш проявленими або ж не проявленими взагалі. За силою прояву характеристик етнічної ідентичності найбільша міжгрупова дистанція спостерігається між монологічними групами українськомовних і російськомовних українців. Незалежно від характеристики етнічної ідентичності для цих груп завжди характерні протилежні крайні значення. Білінгвальні групи залежно від досліджуваної характеристики можуть бути по-різному об'єднані за ознакою подібності то з одним, то з другим умовним «полюсом» російсько-українського мовного континууму або об'єднуватися в окремий клас. До російськомовної групи найчастіше подібні ті, для кого обидві мови є і рідними, і мовами спілкування, до українськомовної – ті, для кого українська –

рідна, а мовами спілкування є українська і російська. Отже, міжгрупові відмінності визначаються використанням української мови як критерію етномовної ідентифікації.

4. Серед зв'язків між етнічною і етномовною ідентичністю переважають афективно-символічні зв'язки, сила яких є середньою або слабкою у всіх етномовних групах. Зважаючи на такі особливості взаємозв'язків між характеристиками етнічної ідентичності, закономірними є різниці міжгрупових проявів різних характеристик етнічної ідентичності і суттєво більші міжгрупові дистанції в проявах етномовної ідентичності порівняно з іншими ознаками етнічної ідентичності. Факт наявності зв'язків зумовлює подібність загальних особливостей прояву цих відмінностей за ознакою українськомовності. А середня і слабка сила цих зв'язків пояснює нерівномірну вираженість таких різниць (більші – за етномовними характеристиками, менші – за іншими). Зв'язки між етнічною і етномовною ідентичностями можуть бути описані як багато-багатозначні зв'язки між елементами різної ієрархії в структурі особистості. Їх спрощення до однозначного ототожнення мови й етносу (високий рівень прояву етномовного атитюда) в українськомовних групах або схильність до цілковитого заперечення в інших етномовних групах (низький рівень прояву етномовного атитюда) призводить до збільшення міжгрупових дистанцій та поглиблення міжгрупового протистояння, нівелюючи наявні спільні ознаки етнічної ідентичності.

5. Психологічно обґрунтовані рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні передбачають удосконалення у сфері мовної політики. Основою для доповнення мовної політики має стати врахування етномовної структури українського суспільства, психологічних особливостей етнічної, мовної та етномовної ідентичностей у кожній з етномовних груп. Розвиток українськомовної ідентичності та національної єдності має спиратися на пошук національних, етнічних, етномовних та мовних ознак ідентифікації, що є спільними та об'єднавчими для більшості етномовних груп. Такими ознаками можуть бути позитивні настановлення щодо

української мови, значення мови як символу держави та безпеки, інші національно ідентифікувальні ознаки, зокрема символічні, що сприяють національній єдності.

**Перспективу подальших досліджень** вбачаємо у вивченні етномовної структури українського суспільства, визначенні множини етнічних, етномовних і мовних ідентифікаційних ознак та ідентичностей. Як важливе завдання розглядаємо виокремлення настановлень та цінностей, що сприяють формуванню української національної і мовної ідентичностей та спільних смислів, на основі яких можливе національне об'єднання в цілому та єднання навколо мови зокрема.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. Є. Мова, як генетичний код нації. *Записки з українського мовознавства. Українська ментальність. Діалог світил.* 2003. Вип. 12. С. 154 – 161.
2. Аналітичний огляд: «Становище української мови в 2014-2015 роках». URL: <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/13691/2015-07-10-analitichnii-oglyad-stanovishche-ukrainskoi-movi-v-2014-2015-rokakh/> (дата звернення: 23.08.2019)
3. Андреева Г.М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций. *Психологические исследования: электрон. науч. журн.* 2011. №6(20). URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 15.10.2016)
4. Арефьев А. Падение статуса русского языка на постсоветском пространстве. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/tema01.php>. (дата звернення: 11.12.2019).
5. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. *Этносоциология.* М.: Аспект-Пресс, 1999. 271 с.
6. Балащенко І. В. Мовний простір в контексті міжнаціональних відносин. Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Південноукр. держ. пед. ун-т (м.Одеса) ім. К.Д.Ушинського. О., 2004.19 с.
7. Бардіна Н. В. Мова та національна свідомість. *Записки із загальної лінгвістики.* 2002. Вип. 5. С.7-19.
8. Бардина Н. В. *Языковая гармонизация сознания.* Одеса: Астропринт, 1997. 272 с.
9. Баррет М., Павленко В. Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичностей у детей и подростков. М.: Издательство Института психологии РАН, 2001. 196с.
10. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості : Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2002. 18 с.

11. Белавіна Т. І., Белавін С. П. Особливості фрустраційної поведінки представників етнолінгвістичних груп. *Психологічні перспективи*: спец. випуск. Психологічні виміри українського соціокультурного простору. 2011. С. 154-162.
12. Бичко О. В. Актуальні проблеми вивчення психологічних особливостей етнічної ідентичності української молоді. *Вісник КНУ ім. Т.Г.Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2002. № 14. С. 35-40.
13. Бичко О. В. Регіональні особливості параметрів етнічної ідентичності студентської молоді. *Соціальна психологія*. 2004. № 3 (5). С. 72 – 81.
14. Бистрицький Є. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ: Дух і Літера, 2015. 452 с.
15. Блинова О. Є. Соціально-психологічні особливості етнічної ідентифікації студентів України / О. Є. Блинова // *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка [Текст] / гол. ред. Носко М. О. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т.1. Вип.103.– С. 18–22.*
16. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : Автореф. дис. ... докт. пед. наук: Спец. 13.00.07 - теорія і методика виховання / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. Тернопіль, 2006. 40 с.
17. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. К.: СКО «Беркут», 2000. 63 с.
18. Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самозначення. Подєброди, 1931. 200 с.
19. Бурда Т. М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м.Києва): автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. 2002. – 22 с.
20. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика: Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2006. 351 с.

21. Васильченко О. М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я»-концепції університетської молоді: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05. К., 2003. 19 с.
22. Васютинський В. О. Вплив мовних і регіональних чинників на соціальне самовизначення студентів. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб.наук. статей. 2007. Вип. 17 (20). С. 247–252.
23. Васютинський В. О. Колективна феноменологія самовизначення російськомовної спільноти в Україні. *Педагогічна і психологічна науки в Україні*. 2007. Т. 3. С.220-229.
24. Васютинський В. О. Особливості і тенденції зміни соціальної ідентичності російськомовної молоді. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. 2009. Вип. 74, т. 1. С. 62-67.
25. Васютинський В. О. Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні: між ідеологією і мораллю. *Соціальна психологія*: спецвипуск (вересень). 2007. С. 23 – 29.
26. Васютинський В. О. Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і дорученням. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства*: матеріали наук. конфер. (Київ, 28-29 травня 2001 р.). К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. С. 74-79.
27. Васютинський В. О. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз /за ред В.О. Васютинського. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 336с.
28. Вільчинська І. Ю. Політологічні характеристики етнічної ідентичності. *Політологічний вісник*: зб. наук. праць. 2001. Вип. 9. С.189-196.
29. Винер Б. Е. К построению качественной модели этнической идентичности. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. Т.1.№ 3. С. 119-145.
30. Воропаєва Т. Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України. *Проблеми національнокультурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу*: матеріали наукової конференції. 6 червня 2007 р., Одеса. 2007. С. 61–65.

31. Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. М., 1991. 230 с.
32. Галкина Е. М. Методический аспект изучения проблемы этнической идентичности (опыт зарубежных исследований). *Духовная культура и этническое самосознание наций*. 1990. Вып.1. С.57-82.
33. Герд А. С. Введение в этнолингвистику : курс лекций и хрестоматия. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. 457 с.
34. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: философский и психологический анализ. К.: Арт-пресс, 1999. 466с.
35. Гнатенко П. И. Национальная идентичность. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2018. 239 с.
36. Гнатенко П. І. Український національний характер. К.: "ДОК-К", 1997. 114с.
37. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. Днепропетровск: ДГУ, 1995. 239 с.
38. Гора О. Методика дослідження рівня сформованості національної ідентичності студентів. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*: серія Педагогічні науки. 2012. Вип. 103. С. 90-100.
39. Горбунова В. В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2003. 19 с.
40. Голота А. С. Соціально-психологічні особливості етнонаціональної ідентичності українсько-російських білінгвів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. К., 2012. 16 с.
41. Гонський В. Мова як чинник формування людини і нації URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/7/3236105/> (дата звернення: 08.06.2018)
42. Гордузенко В. Етнонаціональна група як компонент етнонаціональної структури українського суспільства. *Соціальна психологія*. 2006. №3. С.173-179
43. Горностаї П. Психологічний феномен "Ми". *Соціальна психологія*. 2006. № 2. С. 88-96.

44. Горноста́й П. Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи*. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. 2012. С. 89-95.

45. Гринів О. Українська націологія: ХІХ – початок ХХ ст. Історичні нариси. Львів : Світ, 2005. 288 с.

46. Грищук Е. Ю. Етнолінгвістична ідентичність як чинник регуляції міжособової взаємодії : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / КНУ ім. Т.Шевченка К., 2011.18 с.

47. Грищук Е. Ю. Вплив етнолінгвістичної ідентичності на типи ставлення до оточуючих у процесі міжособової взаємодії. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*: зб.наук.пр. Київ.нац.ун-т ім.Тараса Шевченка. 2011. №3. С. 45-54.

48. Грищук Е. Ю. Психологічні особливості етнічної ідентичності різних етнолінгвістичних груп. *Наука і освіта*. №9. 2010. С.43 – 47

49. Грищук Е., Коваленко А. Особливості етнолінгвістичної ідентичності представників різних мовних груп України. *Psycholinguistics*. 2019. № 25(1). С. 49–71.

50. Губогло М. Н. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки. М.:Наука, 2003. 724 с.

51. Губогло М. Н. Парадоксы этноязыковой ситуации. *Российская наука о человеке: вчера, сегодня, завтра*: материалы междунар. науч. конф. СПб., 2003. Вып. 1. С. 40–44.

52. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового пізнання. К.: Самміт-книга, 2010. 432 с.

53. Данилюк І. В. Мова як чинник згуртованості групового „Ми”. *Соціальна психологія*. 2008. №1 (27). С. 105–113.

54. Данилюк І. В. «Мовні конфлікти» та конструювання етнічної і національної ідентичності. *Соціальна психологія*. 2005. № 3(11). С.43-51.

55. Дашкевич Я. Національна свідомість українців на зламі XVI-XVII ст. *Сучасність*. 1992. № 3. С.20-31.
56. Донцов А. И., Стефаненко Т. Г. Уталиева Ж. Т. Язык как фактор этнической идентичности. *Вопросы психологии*. 1997. № 4. С. 75-90.
57. Дробижева Л.М. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов. М.: Мысль, 1996. 382 с.
58. Дробовцева М. В., Котова М. В. Взаимосвязь гражданской и этнической идентичности россиян: факторы социокультурного контекста *Психологические исследования*. 2016. Т. 9, № 47. С. 29-38.
59. Духніч О. Є. Етнокультурні чинники наративного самоконституювання та взаємної ідентифікації слов'ян та кримських татар: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. К., 2009. 19 с.
60. Духніч О. Є. Психологічні і соціокультурні особливості існування локальних поліетнічних громад з досвідом конфлікту. *Попередження насильницьких конфліктів у мультикультурних спільнотах і формування культури миру* : зб. наук. праць. 2011. С. 50-61.
61. Євтух В. Б., Трощинський В. П. Етносоціологія: терміни та поняття: Навч. посіб. К.: Видавництво УАННП "Фенікс", 2003. 280 с.
62. Жадан І. В. Регіональні особливості комунікативних практик громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді. *Проблеми політичної психології*. 2017. 6 (20). С. 214-225
63. Закон України: Про забезпечення функціонування української мови як державної URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (дата звернення: 29.01.2020).
64. «Зараз йде війна за ідентичність». Люди, які перейшли на українську мову. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ye-pytannya-ukrainska-mova/30479985.html> (дата звернення: 15.04.2019)

65. Здіорук. С. Етатизм. *Політична енциклопедія*. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 45.
66. Ідея народності у вихованні. За творами К.Д. Ушинського. *Рідна школа*. / під. ред. Садова І. К.: 2004, С.66-67.
67. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: Вид. фірма Відродження, 1994. 218 с.
68. Иванова Н. Л. Социальная идентичность и проблемы образования: монография. Ярославль: Яр. гос. пед. университет, 2001. 228 с.
69. Иванова Н. Л. Психологическая структура социальной идентичности: дис. ... док. психол. наук. / Ярославль, 2003. 409 с.
70. Каморников С. Ф., Каморников С. С. Эконометрика : учеб. пособие. М. : Интеграция, 2012. 262 с.
71. Карпенко З.С. Етнопсихологічні особливості людності: тенденції розвитку Київ – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. 263 с.
72. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование. К.: ПАН Лтд., 1994. 288 с.
73. Король Л. Д. Психологічні особливості етнічної ідентичності та толерантності у студентів білінгвів. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 19. С.281-291
74. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму. Симферополь: Доля, 2002. 156 с.
75. Коростелина К. В. Структура и динамика системы социальной идентичности: дис... докторара психол. наук: 19.00.05. Симферополь, 2003. 446 с.
76. Кононенко П. П. "Свою Україну любіть...".К.:Твім інтер, 1996. 224 с.
77. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз. К.: Вища шк., 1998. 392 с.

78. Кун М., Макпартленд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя. *Современная зарубежная социальная психология: тексты* / под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 180–188.

79. Кухарук О. Ю. Взаємозв'язок етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді: соціально-психологічний вимір. *Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (6 грудня 2017 року, м. Чернігів). Чернігів, 2018. С. 162-163.

80. Кухарук О. Ю. Методологічні принципи дослідження етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Особистість у сучасному світі: матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю 20-22 листопада 2014 року*. К., 2014. С. 45-48.

81. Кухарук О.Ю. Мовна та етнонаціональна ідентичності: взаємозв'язки і можливості для націєтворення. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом: тези доповідей, виступів і пропозицій учасників Другого круглого столу* (18 квітня 2019 р.). URL: [http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ISPP\\_KS\\_2019.pdf](http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ISPP_KS_2019.pdf). (дата звернення: 21.10.2019)

82. Кухарук О. Ю. Основні теоретичні та емпіричні підходи до вивчення взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. К., 2016. № 38 (41). С. 40-50.

83. Кухарук О.Ю. Особливості дослідження етнонаціональної та мовної ідентичності. *Вектори психології -2010: матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції ХНУ ім. В.Н. Каразіна* (12-13 квітня 2010 р) Харків, 2010. С. 57 -59

84. Кухарук О.Ю. Переживання війни у сучасному світі: конфлікт ідентичностей. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом: тези доповідей, виступів і пропозицій учасників I-го круглого столу* (19 квітня 2018 р.). К.:



2018. С. 44-45. URL: [http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ISPP\\_KS\\_2018.pdf](http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ISPP_KS_2018.pdf)  
(дата звернення: 27.06.2019)

85. Кухарук О.Ю. Соціально-психологічні особливості взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді. *Проблеми політичної психології: збірник наукових праць*. 2017. № 6(20). С. 226-234

86. Кухарук О.Ю. Теоретичні засади емпіричного дослідження етнонаціональної ідентичності. *Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб.наук. праць*. 2015. №7. С. 98-114

87. Кухарук О.Ю. Характеристики мовної ідентичності особистості, що впливають на етнонаціональну ідентичність. *Актуальні проблеми психології*. 2010. №10 (12). С.272-282

88. Кухарук О.Ю. Характеристики та детермінанти етнонаціональної ідентичності української молоді. *Психологічні перспективи*. 2015. № 25. С.119-130

89. Литвиненко О., Якименко Ю. Російськомовні громадяни України: «уявна спільнота» як вона є. *Дзеркало тижня*. 2008. Вип. №697. URL: [https://dt.ua/POLITICS/rosiyskomovni\\_gromadyani\\_ukrayini\\_uyavna\\_spilnota\\_yak\\_vona\\_e.html](https://dt.ua/POLITICS/rosiyskomovni_gromadyani_ukrayini_uyavna_spilnota_yak_vona_e.html) (дата звернення: 12.10.2018)

90. Лозова О. Психосемантика етнічної свідомості. К.: Освіта України, 2007. 402 с.

91. Лозова О. М. Змістова модель психосемантичної структури етнічної свідомості східних слов'ян. *Психолінгвістика*. 2008. Вип. 1. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling\\_2008\\_1\\_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2008_1_5). (дата звернення: 27.03.2018)

92. Лопушинський І. Державна мовна політика в Україні. Херсон: Олді–плюс, 2010. 478 с.

93. Лупій О. Мова як надійна зброя. *Слово Просвіти*. 2005. №3. С. 12-26.

94. Лурье С. Национализм, этничность, культура: категории науки и историческая практика. *Общественные науки и современность*. М., 1999. №4. С. 56-70.

95. Ляхович Г. В. Варіації на тему мовної ідентифікації та мовної ідентичності: множинність теоретичних інтерпретацій. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. 2015. Вип. 246. Т. 258. С. 85-91.

96. Ляхович Г.В. Інтерпретація мовної ідентичності у сучасному соціально-гуманітарному пізнанні. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах "Грані"*. 2015. Вип. 4 (120). с. 16-21.

97. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. К.: МАУП, 2002. 144 с.

98. На Украине русскоязычных больше, чем украиноязычных. *Демоскоп Weekly*. 2002. № 59-60. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/tema01.php> (дата звернення: 17.12.2017)

99. Макеев С.А. Социальные идентификации и идентичности. К.: Ин-т социологии НАН Украины. 1996. 185 с.

100. Маматова А. С. Мовні аспекти етнонаціональної ідентичності особистості URL: <http://vuzlib.com/content/view/680/94A> (дата звернення: 27.05.2017)

101. Масенко Л. Т. Мова і політика. К.: Соняшник, 1999. 100 с.

102. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. К.: Вид. дім "КМ Академія"; Всеукр. т-во "Просвіта" ім. Тараса Шевченка, 2004. 163 с.

103. Масенко Л. Т. Мовна ситуація в Україні: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз та рекомендації*. 2008. С. 96 – 131.

104. Мерлин В. С. Психология индивидуальности: избранные психологические труды / Под ред. Е.А. Климова. Воронеж: 1996. 448 с.

105. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М.: Педагогика, 1986. 256 с.

106. Міста в Україні: аналітичний огляд. URL: <https://www.prostir.ua/?news=mista-v-ukrajini>. (дата звернення: 26.02.2020)

107. Микляева А. В., Румянцева П. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. 147 с.

108. Микляева А. В., Румянцева П. В. Структура социальной идентичности личности. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2009. Вып. № 5. С. 129-132

109. Минасова К.Р. Двухязычие как способ культурной интеграции этнических меньшинств в многонациональном обществе. *Социологические исследования*. 2002. № 8. С. 49-56.

110. Михальчук О. Етномова спільнота: соціолінгвістичні параметри та статус *Мова і суспільство*. 2013. Вип. 4. С. 33-43

111. Молдобаев К.К. Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности. Материалы VII Молодежной научной конференции по проблемам философии религии и культуры Востока. 2004. С. 18-22.

112. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16., № 1. С. 3-18.

113. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных. Санкт-Петербург: Речь, 2007. 392 с.

114. Обрати солов'їну. 5 історій про те, як російськовомні перейшли на українську. *Аргумент.UA*. URL: <http://argumentua.com/stati/obрати-solov-nu-5-stor-i-pro-te-yak-ros-iskovomn-pereishli-na-ukra-nsku> (дата звернення: 17.10.2019)

115. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. К.: Український центр духовної культури, 1998. 203 с.

116. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації : дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1999. 393 с.

117. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення української нації К. : РВЦ "Київський університет", 1999. 40 с.

118. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень. *Соціальна психологія*. 2006. № 4 (18). С. 3 – 13.

119. Павленко В.Н., Кряж И.В., Барретт М. Этнические и национальные идентификации и представления у украинских детей и подростков. *Психологический журнал*. 2002. Том 23, №5. С. 60-72.

120. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія: Навч.посібник. К.: Сфера, 1999. 408 с.

121. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2005. 16 с.

122. Панина Н. В., Головаха Е. И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании. *Социологический журнал*. 2006. № 3-4. С. 102-126.

123. Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. URL: [https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm\\_mova%20%20](https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20) (дата звернення: 30.09.2019)

124. Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Острог, 2017. 195 с.

125. Писаренко Н.В. Проблемы эмпирического исследования идентичности личности. *Методологические проблемы современной психологи: иллюзии и реальность*: Материалы Сибирского психологического форума, 16-18 сентября 2004 г. С. 603-609

126. Потапчук Т. В. Національний характер українців як складова національно-культурної ідентичності. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 4. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd\\_2013\\_4\\_41](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_41)

127. Потемня А. А. Мысль и язык / ред. И. В. Пешков. М. : "Лабиринт", 1999. 300 с.

128. Проблеми формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів (Експертне опитування). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 9. С. 45-52.

129. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич: Відродження, 1997. 360 с.

130. Римаренко С.Ю. Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду. К. : Інститут держави і права і В.М.Корецького, 2000. 516 с.

131. Родик К. Магічний реалізм володимира рафеєнка: між життям і небуттям. *Україна молода*. Київ, 2020. № 025 (2020). С. 13.

132. Розпорядження Кабінет міністрів України «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова - успішна держава” від 17 липня 2019 р. № 596-р Київ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80> (дата звернення 02.04.2020).

133. Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізненого націєтворення. К.: Критика, 2000. 304 с.

134. Синельников Р. Ю. Психологічні чинники громадянської ідентичності особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія : науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та УАОПП*, 2018. № 4 (15). С. 84–95.

135. Синельников Р. Ю. Психологічні умови активізації ресурсів формування громадянської ідентичності. *Український психологічний журнал : зб. наук. праць КНУ імені Тараса Шевченка*. 2018. № 4. С. 132–142.

136. Склярів Р. Мова – програмний код нації. *Новое время*. URL: [https://nv.ua/ukr/opinion/mova-programnij-kod-natsiji-326561.html?new\\_site=1](https://nv.ua/ukr/opinion/mova-programnij-kod-natsiji-326561.html?new_site=1) (дата звернення: 10.02.2018)

137. Сигуан М., Макки У.Ф. Образование и двуязычие. М.:Академический проект, 1990. 150 с.

138. Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії: Нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології. К.: Гнозис, 1998. 233с.

139. Слюсаревський М.М. Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. ст. 2005. 10 (13). С. 3-13.

140. Слюсаревський М. М. Нові шляхи – нові виклики і випробування. Про парадигмально-дискурсивні зрушення у психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: Зб. ст. 2012. Вип 30(33). С.5. 5-76.

141. Слюсаревський М.М. Російськомовні українці. *Наука і суспільство*. 1993. №1. С.12-18

142. Слюсаревський М.М. Чи можна вибирати Батьківщину? *Наука і суспільство*. 1993. №11-12. С. 10-15.

143. Слюсаревський М., Кривонос І. Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови. *Соціальна психологія*. 2005. Вип 6. С. 3-17.

144. Слюсаревський М., Кривонос І. Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови *Соціальна психологія*. 2006. №1(15). С. 14-26.

145. Слюсаревський М. М. Основи соціальної психології: навчальний посібник / за ред. М.М. Слюсаревського. К.: Міленіум, 2008. 495с

146. Слюсаревський М. М., Гуменюк О. І., Дворник М. С., Черниш Л. П. Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014-2018). К: Талком, 2019.272 с.

147. Сміт Е. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. 224 с.

148. Соколов Л. Русский язык для Украины - не иностранный URL: <https://cutt.ly/KuU2gfU> (дата зверення: 04.02.2020)

149. Солдатова Г. У. Этническое самосознание и этническая идентичность. *Психология межэтнической напряженности* / под.ред. Солдатовой Г.У. М., 1998. С.40-64.

150. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. М.: Смысл, 1998. 386 с.

151. Ставицька Л. О. Соціопсихологічні аспекти мовної діяльності «російськомовних українців». *Записки з загальної лінгвістики*. 2002. Вип. 5. С.24-34.

152. Ставицький Г. А Чинники та рівні розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці. *Fundamental and applied researches and practice in leading scientific schools/* 2015. 4 (10). P. 313-234.

153. Старовойтова Г. В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии. *Социальная психология и общественная практика*. М.: Наука, 1985.130 с.

154. Старосольський В. Теорія нації. Нью-Йорк; Київ: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка: Вища школа, 1998. 157 с.

155. Стегній О. Г. Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення України. *Український соціум*. 2004. № 2. С. 62-74.

156. Стефаненко Т. Г. Социально-психологические аспекты изучения этнической идентичности. URL: [//http://flogiston.ru/articles/social/ethnic](http://flogiston.ru/articles/social/ethnic). (дата звернення: 09.10.2017)

157. Стефаненко Т. Г. Этническая идентичность: от этнологии к социальной психологии. *Вестник московского университета*. Серия 14: психология. 2009. № 2. С.3-17.

158. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. М.: Академический проект,1999. 320 с.

159. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум. М.: Аспект-пресс, 2008. 224

160. Суший О. В. Культурно-символічні засади національної ідентичності. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp\\_2012\\_2\\_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_7) (дата звернення: 19.12.2019)
161. Татдаев Х. В. Этнос. Нация. Раса. Национально-культурные особенности детерминации процесса познания. Саратов, 2001. 145 с.
162. Терещенко К.В. Соціально-психологічні чинники розвитку національної ідентичності українців і росіян в Україні: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. К., 2012. 19 с.
163. Терещенко К. В. Національна ідентичність як складова системи соціальної ідентичності особистості. *Вісник післядипломної освіти*. 2010. Вип. 1(2). С. 392-399.
164. Указ Президента України «Про Концепцію державної мовної політики» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010> (дата звернення: 10.10.2019)
165. Хазратова Н. В. Етнонаціональна і громадянська ідентичність: пошук емпіричних критеріїв. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*. 2018. №1 (19). С. 143- 150
166. Хазратова Н. В. Діагностика громадянської ідентичності: пошук інструментів вимірювання. *Психологічні науки: проблеми і здобутки. Зб. наук. статей*. 2018. Вип. 2 (12). С. 264-278.
167. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. СПб.: Алетейя, 2000. 240 с.
168. Фігурний Ю. С. Українська мова як важливий фактор етнічної самосвідомості українців. *Збірник наукових праць НДІУ*, том ІХ. 2006. С. 37- 46
169. Фоменко С. Я перейшов на українську і не жалкую» URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24908259.html> (дата звернення: 14.12.2019)
170. Фролова Н., Гриценко Н., Ільїна В. (2016). Характер зв'язку етнічної ідентичності і психологічного потенціалу в підлітковому віці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія психологія. 2016. Вип.22. С.70-78.



171. Черняєва К. Як я перейшла на українську URL: <http://thedevochki.com/2019/10/22/yak-ya-perejshla-na-ukrayinsku/> (дата звернення: 25.12.2019)

172. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика : навчальний посібник для студентів факультету української філології. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

173. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 “Вікова та педагогічна психологія”. К., 2005. 213 с.

174. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. 199с.

175. Шульга М. О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. К., 2008. №1. С. 49-74.

176. Ющук І. Єдина державна мова як основа єдності суспільства. *Україна: національна ідея*. К: КиМУ, 2003. С.168-194

177. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности: учеб. пособие. М: Омега – Л, 2011. 567 с.

178. Янчук В. Введение в современную социальную психологию. Минск: АСАР, 2005. 768 с.

179. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості. Одеса : Фенікс, 2016. 431 с

180. Adams M., Bell L.A. Teaching for diversity and social justice : a sourcebook. NY : Routledge. 1997. 201 p.

181. Berry, J. W. Psychology of acculturation. *Nebraska Symposium on Motivation*. 1990. Vol. 37. P. 201-235

182. Cummin J., Corson D. The Encyclopedia of Language and Education. Vol. Bilingual Education. Dordrecht: Kluwer: 1998. 340 p.

183. Edwards J. *Language, Society and Identity*. New York: Blackwell. 1985. 189 p.
184. Ellemers N., Mlicki P.P. Being different or being better? National stereotypes and identifications of Polish and Dutch students. *European Journal of Social Psychology*. 1996. № 26. P. 97–114.
185. Fishman J. A. *Handbook of Language & Ethnic Identity*. NY- Oxford. Oxford University Press: 1999. 320 p.
186. Giles, H., Robinson W. E. *Handbook of Language and Social Psychology*. Chichester: Wiley. 1990. 210 p.
187. Giles, H., Bourhis, R.Y. & Taylor, D.M. Towards a theory of language in ethnic group relations. *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London, UK: Academic Press, 1997. P 307-348.
188. Giles, H., Johnson, P. Ethnolinguistic identity theory: A social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*. 1987. #68. P. 256-269.
189. Harro B. *Cycle of socialization*. New York: Routledge: 2006. 198p.
190. Heller, M. The role of language in the formation of ethnic identity. In *Children's Ethnic Socialization: Pluralism and Development* /eds. Phinney J. and Rotheram M. Newbury Park, Cal.: Sage. 1997. P. 180-200.
191. Hogg M.A., Abrams D., Otten S., Hincle S. The social identity perspective: Intergroup relations, self-conception, and small groups. *Small group research*. 2004. Vol. 35. № 3. P. 246–276.
192. Hobsbawm E.. Are All Tongues Equal? Language? Culture and national identity. *Living as Equals*/ ed. by Barker P. Oxford: Oxford UP, 1997. P85-98.
193. Hopkins N., Reicher S. D., Rijswijkab W. Everyday Citizenship: Identity Claims and Their Reception. *Critical Social Policy*. 2001. 21. P. 108-135

194. Knudsen, S. Intersectionality—A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks. 2006. URL: [http://www.caen.iufm.fr/colloque\\_iartem/pdf/knudsen.pdf](http://www.caen.iufm.fr/colloque_iartem/pdf/knudsen.pdf) (дата звернення: 23.01.2017).
195. Levine J., Hogg M. Encyclopedia of Group Processes and Intergroup Relations. SAGE Publications: 2009. 1008 p.
196. Marcia J.E. Identity in adolescence. *Handbook of adolescens psychology*. NY.: 1980. 198 p.
197. Mead G.H. Mind, self and society. Chicago: Dorsey Press, 1976. 192 p.
198. Mendoza-Denton, R. RS-Race Questionnaire. *Journal Of Personality*. 2002/ Vol. 3. P. 20-32
199. Phinney J.S. Ethnic Identity in Adolescents and Adults: Review of Research. *Psychological Bulletin*. 1990. Vol. 108. #3. P. 499-514
200. Phinney J.S., V Chavira Ethnic identity and self-esteem: An exploratory longitudinal study. *Journal of Adolescence*. 1992. v15 n3. P.271-281
201. Rummens, J. A. Identity and Diversity: Overlaps, Intersections and Processes *Canadian Ethnic Studies*. Special Issue: Intersections of Diversity. 2003. Vol. 35, No. 3. P: 10-25
202. Roccas S., Brewer M. B. Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*. 2002. Vol 6. P: 88 - 106.
203. Tajfel, H., Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. *Psychology of Intergroup Relations* / eds by S. Worchel, L. W. Austin. Chigago: Nelson-Hall:1986. P. 120-153.
204. Tajfel H., Turner J. An Intergrative Theory of Intergroup Conflict. *The Social Psychology of Intergroup Relations*. / Ed. by W.G.Austin and S.Worchel. Monterey: Books Publishing Company, 1979. P. 33 – 49.

## ДОДАТКИ

### Додаток А

#### СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

##### *А. Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:*

1. Кухарук, О. Ю. (2016) Основні теоретичні та емпіричні підходи до вивчення взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб.статтей. 38 (41), 40-50.

2. Кухарук, О.Ю. (2017) Соціально-психологічні особливості взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді. *Проблеми політичної психології*: зб. наук. праць. 6(20), 226-234.

3. Кухарук, О.Ю. (2015) Теоретичні засади емпіричного дослідження етнонаціональної ідентичності. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*: зб.наук. праць. 7, 98-114.

4. Кухарук, О.Ю. (2010) Характеристики мовної ідентичності особистості, що впливають на етнонаціональну ідентичність. *Актуальні проблеми психології* : зб.наук. праць. 10 (12), 272-282.

##### *Публікація у виданні, яке входить до міжнародних наукометричних баз:*

5. Кухарук, О.Ю. (2015) Характеристики та детермінанти етнонаціональної ідентичності української молоді. *Психологічні перспективи*: зб.наук.праць. 25, 119-130.

##### *Б. Опубліковані праці апробаційного характеру:*

6. Кухарук, О.Ю. Взаємозв'язок етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді: соціально-психологічний вимір. *Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання*: матеріали всеукр. наукової конференції (6 грудня 2017 року, м. Чернігів). 162-163.

7. Кухарук, О.Ю. Методологічні принципи дослідження етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Особистість у сучасному світі*: матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю 20-22 листопада 2014 року. 45-48.

8. Кухарук, О.Ю. Мовна та етнонаціональна ідентичності: взаємозв'язки і можливості для націєтворення. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*: тези доп. II-го круглого столу (19 квітня 2019 р., м. Київ). 11-12. URL: [http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ISPP\\_KS\\_2019.pdf](http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ISPP_KS_2019.pdf).

9. Кухарук, О.Ю. Особливості дослідження етнонаціональної та мовної ідентичності. *Вектори психології -2010*: матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції ХНУ ім. В.Н. Каразіна (12-13 квітня 2010 р). 57-59

10. Кухарук, О.Ю. Переживання війни у сучасному світі: конфлікт ідентичностей. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*: тези доп. I-го круглого столу (19 квітня 2018 р., м. Київ). 44-45. URL: [http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ISPP\\_KS\\_2018.pdf](http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ISPP_KS_2018.pdf)

## Додаток Б

## Методика «Етномовна ідентичність»

Інструкція: Прочитайте, будь-ласка, твердження і поруч з кожним позначте той варіант відповіді, який відображає ступінь Вашої згоди з даним твердженням

Твердження	Не згоден	Скоріше не згоден	Важко відповісти	Скоріше згоден	Цілком згоден
<b>Шкала «Знання української мови»</b>					
<i>Я вважаю, що вільно володію українською мовою</i>					
<i>Для мене не становить проблеми застосування української мови у всіх сферах життя</i>					
<i>Я можу листуватися, складати документи, читати професійну та художню літературу українською мовою</i>					
<i>Спілкування українською не становить для мене жодних проблем</i>					
<i>Я можу вільно використовувати українські фразеологізми, приказки, прислів'я, мовні звороти, сленг</i>					
<i>Мені здається що я недостатньо добре знаю українську мову, щоб вільно спілкуватись.</i>					
<i>Українську мову я знаю достатньо вільно, щоб спілкуватись нею без жодних обмежень</i>					
<i>Я можу вільно писати тексти, листи, документи українською мовою</i>					
<i>Я можу про себе сказати, що вільно володію українською мовою</i>					
<b>Шкала «Ставлення до мови»</b>					
<i>Мені приємно, коли до мене звертаються українською мовою</i>					
<i>Мені комфортно спілкуватись українською в російськомовному оточенні</i>					

Твердження	Не згоден	Скоріше не згоден	Важко відповісти	Скоріше згоден	Цілком згоден
<i>Мені подобається читати і дивитись кіно українською мовою</i>					
<i>Коли до мене звертаються українською, я теж відповідаю або намагаюся відповідати українською</i>					
<i>Мені подобається, як звучить українська мова</i>					
<i>Хочу, щоб мої діти в майбутньому користувалися переважно українською мовою</i>					
<i>Хочу, щоб мої діти навчалися українською мовою</i>					
<i>Свідома зміна мови спілкування з російської на українську є позитивним фактом</i>					
<i>Для мене важливо, щоб державна мовна політика захищала українську мову</i>					
<i>Українська мова є надзвичайно милозвучною і приємною</i>					
<i>Мені подобається говорити українською</i>					
<i>Я вважаю, що в Україні і державною, і офіційною може бути тільки одна мова – українська</i>					
<i>Я вважаю українську мову кращою за інші</i>					
<i>Вважаю, що в майбутньому в Україні повинна переважати українська мова</i>					
<i>Мені важливо, щоб українська мова розвивалась і поширювалась</i>					
<i>Хочу щоб більшість людей в Україні добре ставились до української мови</i>					
<i>Я відчуваю свій зв'язок із україномовними людьми</i>					

<b>Шкала «Етномовний атитюд»</b>					
Твердження	Не згоден	Скоріше не згоден	Важко відповісти	Скоріше згоден	Цілком згоден
<i>Єдиний спосіб продемонструвати свою національну належність – спілкування національною мовою</i>					
<i>Думаю, що людина, яка вважає себе українцем, повинна володіти українською мовою</i>					
<i>Я визначаю людей однієї зі мною національності за мовою, якою вони спілкуються</i>					
<i>Про того, хто не володіє українською мовою, не можна сказати, що він українець</i>					
<i>Мова – це те, що найбільше єднає мене з моїм народом</i>					
<i>Для мене українцями є лише ті люди, які відчують свою спорідненість з українською мовою</i>					
<i>Національна належність визначається переважною мірою за мовою людини</i>					
<i>Мова – найточніша ознака етнічної належності людини</i>					
<i>Для відчуття внутрішнього комфорту важливо, щоб рідна мова збігалася з національною належністю</i>					
<i>Мова для мене є одним з основних символів мого народу</i>					
<i>Вибір мови, якою я спілкуюся, визначається скоріше зручністю і доцільністю її використання, а не національною належністю</i>					



## Додаток В

## Загальні підсумки однофакторного дисперсійного аналізу

Характеристики EI		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Вираженість	Between Groups	37,126	4	9,281	20,033	,013
	Within Groups	266,860	576	,463		
	Total	303,986	580			
Вираженість когнітивного компоненту	Between Groups	43,204	4	10,801	20,882	,005
	Within Groups	297,933	576	,517		
	Total	341,137	580			
Вираженість афективного компоненту	Between Groups	33,531	4	8,383	12,622	,000
	Within Groups	382,537	576	,664		
	Total	416,067	580			
Етнічний нігілізм	Between Groups	1,274	4	,319	,646	,630
	Within Groups	283,524	575	,493		
	Total	284,799	579			
Етнічна індиферентність	Between Groups	26,502	4	6,625	14,633	,020
	Within Groups	260,806	576	,453		
	Total	287,308	580			
Позитивна етнічна ідентичність	Between Groups	2,720	4	,680	2,235	,064
	Within Groups	175,260	576	,304		
	Total	177,979	580			
Етнічний егоїзм	Between Groups	18,594	4	4,648	9,944	,031
	Within Groups	268,788	575	,467		
	Total	287,382	579			
Етнічна ізоляція	Between Groups	19,465	4	4,866	9,728	,006
	Within Groups	288,132	576	,500		
	Total	307,598	580			
Етнічний фанатизм	Between Groups	41,224	4	10,306	16,191	,010
	Within Groups	365,999	575	,637		
	Total	407,222	579			
рефелексована етнічна етноідентичність	Between Groups	16365,152	4	4091,288	15,657	,043
	Within Groups	150776,176	577	261,311		
	Total	167141,328	581			
суб'єктивне знання мови	Between Groups	136,407	4	34,102	74,394	,002
	Within Groups	264,035	576	,458		
	Total	400,442	580			
етнічність за мовою	Between Groups	177,440	4	44,360	98,968	,009
	Within Groups	258,179	576	,448		
	Total	435,619	580			
ставлення до мови	Between Groups	338,617	4	84,654	180,965	,037
	Within Groups	269,449	576	,468		
	Total	608,066	580			

## Додаток Г

Підсумки міжгрупового порівняння за критерієм Шеффе за методикою  
«Вираженість етнічної ідентичності»

Scheff

Характеристики EI	(I) етномовні групи	(J) етномовні групи	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval		
			Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	Upper Bound
Вираженість EI	російськомовні	двомовні	-,19867	,10949	,511	-,5370	,1397	
		українська-українська	-,66131(*)	,08078	,000	-,9109	-,4117	
		українська-обидві	-,41388(*)	,08685	,000	-,6823	-,1455	
		українська-російська	двомовні	-,16420	,09964	,607	-,4721	,1437
			російськомовні	,19867	,10949	,511	-,1397	,5370
			українська-українська	-,46265(*)	,10120	,000	-,7754	-,1499
		українська-російська	українська-обидві	-,21521	,10611	,392	-,5431	,1127
			російськомовні	,03446	,11681	,999	-,3265	,3954
			українська-українська	,66131(*)	,08078	,000	,4117	,9109
	Вираз. когнт. компон.	українська-українська	двомовні	,46265(*)	,10120	,000	,1499	,7754
			українська-обидві	,24744(*)	,07612	,033	,0122	,4827
			українська-російська	,49711(*)	,09044	,000	,2176	,7766
українська-обидві		російськомовні	,41388(*)	,08685	,000	,1455	,6823	
		двомовні	,21521	,10611	,392	-,1127	,5431	
		українська-українська	-,24744(*)	,07612	,033	-,4827	-,0122	
		українська-російська	українська-російська	,24968	,09591	,150	-,0467	,5460
			російськомовні	,16420	,09964	,607	-,1437	,4721
			двомовні	-,03446	,11681	,999	-,3954	,3265
		українська-українська	українська-українська	-,49711(*)	,09044	,000	-,7766	-,2176
			українська-обидві	-,24968	,09591	,150	-,5460	,0467
			російськомовні	-,18573	,11569	,631	-,5433	,1718
Вираз. когнт. компон.	російськомовні	двомовні	-,18573	,11569	,631	-,5433	,1718	
		українська-українська	-,70783(*)	,08535	,000	-,9716	-,4441	
		українська-обидві	-,42805(*)	,09177	,000	-,7116	-,1445	
	двомовні	українська-російська	-,16664	,10528	,644	-,4920	,1587	
		російськомовні	,18573	,11569	,631	-,1718	,5433	
		українська-українська	-,52210(*)	,10693	,000	-,8525	-,1917	
		українська-обидві	-,24232	,11212	,324	-,5888	,1042	

		українська-російська	,01909	,12342	1,000	-,3623	,4005
	українська-українська	російськомовні	,70783(*)	,08535	,000	,4441	,9716
		двомовні	,52210(*)	,10693	,000	,1917	,8525
		українська-обидві	,27979(*)	,08043	,017	,0312	,5283
		українська-російська	,54120(*)	,09556	,000	,2459	,8365
	українська-обидві	російськомовні	,42805(*)	,09177	,000	,1445	,7116
		двомовні	,24232	,11212	,324	-,1042	,5888
		українська-українська	-,27979(*)	,08043	,017	-,5283	-,0312
		українська-російська	,26141	,10134	,157	-,0517	,5746
	українська-російська	російськомовні	,16664	,10528	,644	-,1587	,4920
		двомовні	-,01909	,12342	1,000	-,4005	,3623
		українська-українська	-,54120(*)	,09556	,000	-,8365	-,2459
		українська-обидві	-,26141	,10134	,157	-,5746	,0517
Вираз. аф. комп.	російськомовні	двомовні	-,21576	,13110	,608	-,6209	,1894
		українська-українська	-,63396(*)	,09671	,000	-,9328	-,3351
		українська-обидві	-,40816(*)	,10399	,004	-,7295	-,0868
		українська-російська	-,16807	,11929	,739	-,5367	,2006
	двомовні	російськомовні	,21576	,13110	,608	-,1894	,6209
		українська-українська	-,41820(*)	,12116	,019	-,7926	-,0438
		українська-обидві	-,19240	,12704	,682	-,5850	,2002
		українська-російська	,04769	,13985	,998	-,3845	,4799
	українська-українська	російськомовні	,63396(*)	,09671	,000	,3351	,9328
		двомовні	,41820(*)	,12116	,019	,0438	,7926
		українська-обидві	,22580	,09114	,191	-,0559	,5074
		українська-російська	,46589(*)	,10828	,001	,1313	,8005
	українська-обидві	російськомовні	,40816(*)	,10399	,004	,0868	,7295
		двомовні	,19240	,12704	,682	-,2002	,5850
		українська-українська	-,22580	,09114	,191	-,5074	,0559
		українська-російська	,24009	,11483	,359	-,1147	,5949
	українська-російська	російськомовні	,16807	,11929	,739	-,2006	,5367
		двомовні	-,04769	,13985	,998	-,4799	,3845
		українська-українська	-,46589(*)	,10828	,001	-,8005	-,1313
		українська-обидві	-,24009	,11483	,359	-,5949	,1147

## Додаток Д

Підсумки міжгрупового порівняння за критерієм Шеффе за методикою «Тип етнічної ідентичності»

Характеристики EI	(I) етномовні групи	(J) етномовні групи	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval		
			Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	
Етнічний нігілізм	російськомовні	двомовні	,04593	,11314	,997	-,3037	,3955	
		українська-українська	-,07232	,08357	,945	-,3306	,1859	
		українська-обидві	,02043	,08982	1,000	-,2571	,2980	
	двомовні	російськомовні	-,04593	,11314	,997	-,3955	,3037	
		українська-українська	-,11825	,10440	,864	-,4409	,2044	
		українська-обидві	-,02550	,10947	1,000	-,3638	,3128	
	українська-українська	російськомовні	,07232	,08357	,945	-,1859	,3306	
		двомовні	,11825	,10440	,864	-,2044	,4409	
		українська-обидві	,09274	,07853	,845	-,1499	,3354	
	Етн. індиф.	російськомовні	українська-російська	-,07413	,10298	,972	-,3924	,2441
			двомовні	-,04593	,11314	,997	-,3955	,3037
			українська-українська	-,11825	,10440	,864	-,4409	,2044
двомовні		російськомовні	-,02043	,08982	1,000	-,2980	,2571	
		двомовні	,02550	,10947	1,000	-,3128	,3638	
		українська-українська	-,09274	,07853	,845	-,3354	,1499	
українська-обидві		українська-російська	-,09456	,09894	,923	-,4003	,2112	
		російськомовні	,07413	,10298	,972	-,2441	,3924	
		двомовні	,12006	,12050	,911	-,2523	,4924	
українська-російська		українська-українська	,00182	,09330	1,000	-,2865	,2901	
		українська-обидві	,09456	,09894	,923	-,2112	,4003	
		двомовні	-,02160	,10825	1,000	-,3561	,3129	
Етн. індиф.	російськомовні	українська-українська	,52498(*)	,07985	,000	,2782	,7717	
		українська-обидві	,33128(*)	,08586	,005	,0659	,5966	
		українська-російська	,21348	,09850	,321	-,0909	,5179	
	двомовні	російськомовні	,02160	,10825	1,000	-,3129	,3561	
		українська-українська	,54658(*)	,10004	,000	,2374	,8557	
		українська-обидві	,35288(*)	,10490	,024	,0287	,6770	
	українська-українська	українська-російська	,23508	,11547	,388	-,1218	,5919	
		російськомовні	-,52498(*)	,07985	,000	-,7717	-,2782	
		двомовні	-,54658(*)	,10004	,000	-,8557	-,2374	
	українська-російська	українська-обидві	-,19370	,07525	,159	-,4263	,0389	

		українська-російська	-,31149(*)	,08941	,017	-,5878	-,0352
	українська-обидві	російськомовні	-,33128(*)	,08586	,005	-,5966	-,0659
		двомовні	-,35288(*)	,10490	,024	-,6770	-,0287
		українська-українська	,19370	,07525	,159	-,0389	,4263
		українська-російська	-,11779	,09481	,819	-,4108	,1752
	українська-російська	російськомовні	-,21348	,09850	,321	-,5179	,0909
		двомовні	-,23508	,11547	,388	-,5919	,1218
		українська-українська	,31149(*)	,08941	,017	,0352	,5878
		українська-обидві	,11779	,09481	,819	-,1752	,4108
Позитивна ЕІ	російськомовні	двомовні	-,24753	,08873	,101	-,5217	,0267
		українська-українська	-,03356	,06546	,992	-,2358	,1687
		українська-обидві	-,02487	,07038	,998	-,2424	,1926
		українська-російська	-,04821	,08075	,986	-,2977	,2013
	двомовні	російськомовні	,24753	,08873	,101	-,0267	,5217
		українська-українська	,21397	,08201	,148	-,0395	,4674
		українська-обидві	,22266	,08599	,154	-,0431	,4884
		українська-російська	,19931	,09466	,352	-,0932	,4918
	українська-українська	російськомовні	,03356	,06546	,992	-,1687	,2358
		двомовні	-,21397	,08201	,148	-,4674	,0395
		українська-обидві	,00869	,06169	1,000	-,1820	,1993
		українська-російська	-,01466	,07329	1,000	-,2412	,2118
	українська-обидві	російськомовні	,02487	,07038	,998	-,1926	,2424
		двомовні	-,22266	,08599	,154	-,4884	,0431
		українська-українська	-,00869	,06169	1,000	-,1993	,1820
		українська-російська	-,02335	,07772	,999	-,2635	,2168
	українська-російська	російськомовні	,04821	,08075	,986	-,2013	,2977
		двомовні	-,19931	,09466	,352	-,4918	,0932
		українська-українська	,01466	,07329	1,000	-,2118	,2412
		українська-обидві	,02335	,07772	,999	-,2168	,2635
Етн. егоїзм	російськомовні	двомовні	,00570	,11016	1,000	-,3347	,3461
		українська-українська	-,41824(*)	,08137	,000	-,6697	-,1668
		українська-обидві	-,09685	,08746	,874	-,3671	,1734
		українська-російська	-,06497	,10027	,981	-,3748	,2449
	двомовні	російськомовні	-,00570	,11016	1,000	-,3461	,3347
		українська-українська	-,42393(*)	,10165	,002	-,7381	-,1098
		українська-обидві	-,10254	,10658	,921	-,4319	,2268
		українська-російська	-,07067	,11733	,985	-,4332	,2919
	українська-українська	російськомовні	,41824(*)	,08137	,000	,1668	,6697

		двомовні	,42393(*)	,10165	,002	,1098	,7381
		українська-обидві	,32139(*)	,07646	,002	,0851	,5577
		українська-російська	,35327(*)	,09084	,005	,0725	,6340
	українська-обидві	російськомовні	,09685	,08746	,874	-,1734	,3671
		двомовні	,10254	,10658	,921	-,2268	,4319
		українська-українська	-,32139(*)	,07646	,002	-,5577	-,0851
		українська-російська	,03187	,09633	,999	-,2658	,3296
	українська-російська	російськомовні	,06497	,10027	,981	-,2449	,3748
		двомовні	,07067	,11733	,985	-,2919	,4332
		українська-українська	-,35327(*)	,09084	,005	-,6340	-,0725
		українська-обидві	-,03187	,09633	,999	-,3296	,2658
Етн. ізоляц.	російськомовні	двомовні	-,03695	,11378	,999	-,3885	,3146
		українська-українська	-,46753(*)	,08393	,000	-,7269	-,2082
		українська-обидві	-,21830	,09025	,212	-,4972	,0606
		українська-російська	-,16080	,10353	,661	-,4807	,1591
	двомовні	російськомовні	,03695	,11378	,999	-,3146	,3885
		українська-українська	-,43058(*)	,10515	,002	-,7555	-,1056
		українська-обидві	-,18136	,11026	,609	-,5221	,1594
		українська-російська	-,12386	,12137	,903	-,4989	,2512
	українська-українська	російськомовні	,46753(*)	,08393	,000	,2082	,7269
		двомовні	,43058(*)	,10515	,002	,1056	,7555
		українська-обидві	,24923(*)	,07910	,043	,0048	,4937
		українська-російська	,30673(*)	,09398	,032	,0163	,5971
	українська-обидві	російськомовні	,21830	,09025	,212	-,0606	,4972
		двомовні	,18136	,11026	,609	-,1594	,5221
		українська-українська	-,24923(*)	,07910	,043	-,4937	-,0048
		українська-російська	,05750	,09965	,988	-,2505	,3655
	українська-російська	російськомовні	,16080	,10353	,661	-,1591	,4807
		двомовні	,12386	,12137	,903	-,2512	,4989
		українська-українська	-,30673(*)	,09398	,032	-,5971	-,0163
		українська-обидві	-,05750	,09965	,988	-,3655	,2505
Етн. фанатизм	російськомовні	двомовні	-,17071	,12854	,779	-,5679	,2265
		українська-українська	-,71610(*)	,09495	,000	-1,0095	-,4227
		українська-обидві	-,48609(*)	,10205	,000	-,8015	-,1707
		українська-російська	-,50881(*)	,11701	,001	-,8704	-,1472
	двомовні	російськомовні	,17071	,12854	,779	-,2265	,5679
		українська-українська	-,54539(*)	,11861	,000	-,9119	-,1788
		українська-обидві	-,31537	,12437	,171	-,6997	,0690

		українська-російська	-,33809	,13691	,194	-,7612	,0850
	українська-українська	російськомовні	,71610(*)	,09495	,000	,4227	1,0095
		двомовні	,54539(*)	,11861	,000	,1788	,9119
		українська-обидві	,23001	,08923	,157	-,0457	,5057
		українська-російська	,20729	,10601	,431	-,1203	,5349
	українська-обидві	російськомовні	,48609(*)	,10205	,000	,1707	,8015
		двомовні	,31537	,12437	,171	-,0690	,6997
		українська-українська	-,23001	,08923	,157	-,5057	,0457
		українська-російська	-,02272	,11241	1,000	-,3701	,3247
	українська-російська	російськомовні	,50881(*)	,11701	,001	,1472	,8704
		двомовні	,33809	,13691	,194	-,0850	,7612
		українська-українська	-,20729	,10601	,431	-,5349	,1203
		українська-обидві	,02272	,11241	1,000	-,3247	,3701

## Додаток Е

Підсумки міжгрупового порівняння за критерієм Шеффе за методикою  
«Рефлексивність етнічної ідентичності»

Характеристики EI	(I) етномовні групи	(J) етномовні групи	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
			Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound
Рефлексивність EI	російськомовні	двомовні	-8,295(*)	2,600	,039	-16,33	-,26
		українська-українська	-14,372(*)	1,917	,000	-20,29	-8,45
		українська-обидві	-12,339(*)	2,063	,000	-18,71	-5,97
		українська-російська	-12,664(*)	2,366	,000	-19,98	-5,35
	двомовні	російськомовні	8,295(*)	2,600	,039	,26	16,33
		українська-українська	-6,077	2,402	,173	-13,50	1,35
		українська-обидві	-4,044	2,520	,631	-11,83	3,74
		українська-російська	-4,369	2,774	,648	-12,94	4,20
	українська-українська	російськомовні	14,372(*)	1,917	,000	8,45	20,29
		двомовні	6,077	2,402	,173	-1,35	13,50
		українська-обидві	2,033	1,806	,867	-3,55	7,61
		українська-російська	1,708	2,146	,959	-4,92	8,34
	українська-обидві	російськомовні	12,339(*)	2,063	,000	5,97	18,71
		двомовні	4,044	2,520	,631	-3,74	11,83
		українська-українська	-2,033	1,806	,867	-7,61	3,55
		українська-російська	-,325	2,278	1,000	-7,36	6,71
	українська-російська	російськомовні	12,664(*)	2,366	,000	5,35	19,98
		двомовні	4,369	2,774	,648	-4,20	12,94
		українська-українська	-1,708	2,146	,959	-8,34	4,92
		українська-обидві	,325	2,278	1,000	-6,71	7,36



## Додаток Ж

Підсумки міжгрупового порівняння за критерієм Шеффе за методикою  
«Етномовна ідентичність»

Характеристики EI	(I) етномовні групи	(J) етномовні групи	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
			Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound
Самооцінка знань мови	російськомовні	двомовні	-,49026(*)	,10908	,001	-,8274	-,1532
		українська-українська	-1,33755(*)	,08050	,000	-1,5863	-1,0888
		українська-обидві	-,96860(*)	,08660	,000	-1,2362	-,7010
		українська-російська	-,77033(*)	,09930	,000	-1,0772	-,4635
	двомовні	російськомовні	,49026(*)	,10908	,001	,1532	,8274
		українська-українська	-,84729(*)	,10060	,000	-1,1582	-,5364
		українська-обидві	-,47835(*)	,10555	,000	-,8045	-,1522
		українська-російська	-,28007	,11619	,215	-,6391	,0790
	українська-українська	російськомовні	1,33755(*)	,08050	,000	1,0888	1,5863
		двомовні	,84729(*)	,10060	,000	,5364	1,1582
		українська-обидві	,36894(*)	,07564	,000	,1352	,6027
		українська-російська	,56722(*)	,08989	,000	,2894	,8450
	українська-обидві	російськомовні	,96860(*)	,08660	,000	,7010	1,2362
		двомовні	,47835(*)	,10555	,000	,1522	,8045
		українська-українська	-,36894(*)	,07564	,000	-,6027	-,1352
		українська-російська	,19827	,09540	,366	-,0965	,4931
українська-російська	російськомовні	,77033(*)	,09930	,000	,4635	1,0772	
	двомовні	,28007	,11619	,215	-,0790	,6391	
	українська-українська	-,56722(*)	,08989	,000	-,8450	-,2894	
	українська-обидві	-,19827	,09540	,366	-,4931	,0965	
EMAT	російськомовні	двомовні	-,39670(*)	,10787	,010	-,7300	-,0634
		українська-українська	-1,50510(*)	,07960	,000	-1,7511	-1,2591
		українська-обидві	-,85792(*)	,08564	,000	-1,1226	-,5933
		українська-російська	-,71574(*)	,09819	,000	-1,0192	-,4123
	двомовні	російськомовні	,39670(*)	,10787	,010	,0634	,7300
		українська-українська	-1,10840(*)	,09948	,000	-1,4158	-,8010
		українська-обидві	-,46123(*)	,10437	,001	-,7838	-,1387
		українська-російська	-,31904	,11489	,104	-,6741	,0360

	українська-українська	російськомовні	1,50510(*)	,07960	,000	1,2591	1,7511
		двомовні	1,10840(*)	,09948	,000	,8010	1,4158
		українська-обидві	,64717(*)	,07480	,000	,4160	,8783
		українська-російська	,78935(*)	,08889	,000	,5147	1,0640
	українська-обидві	російськомовні	,85792(*)	,08564	,000	,5933	1,1226
		двомовні	,46123(*)	,10437	,001	,1387	,7838
		українська-українська	-,64717(*)	,07480	,000	-,8783	-,4160
		українська-російська	,14218	,09433	,686	-,1493	,4337
	українська-російська	російськомовні	,71574(*)	,09819	,000	,4123	1,0192
		двомовні	,31904	,11489	,104	-,0360	,6741
		українська-українська	-,78935(*)	,08889	,000	-1,0640	-,5147
		українська-обидві	-,14218	,09433	,686	-,4337	,1493
Ставлення до мови	російськомовні	двомовні	-,84830(*)	,11020	,000	-1,1888	-,5078
		українська-українська	-2,08806(*)	,08132	,000	-2,3394	-1,8368
		українська-обидві	-1,51620(*)	,08749	,000	-1,7866	-1,2458
		українська-російська	-,91023(*)	,10031	,000	-1,2202	-,6003
	двомовні	російськомовні	,84830(*)	,11020	,000	,5078	1,1888
		українська-українська	-1,23976(*)	,10162	,000	-1,5538	-,9257
		українська-обидві	-,66790(*)	,10662	,000	-,9974	-,3384
		українська-російська	-,06193	,11737	,991	-,4246	,3008
	українська-українська	російськомовні	2,08806(*)	,08132	,000	1,8368	2,3394
		двомовні	1,23976(*)	,10162	,000	,9257	1,5538
		українська-обидві	,57186(*)	,07641	,000	,3357	,8080
		українська-російська	1,17783(*)	,09081	,000	,8972	1,4585
	українська-обидві	російськомовні	1,51620(*)	,08749	,000	1,2458	1,7866
		двомовні	,66790(*)	,10662	,000	,3384	,9974
		українська-українська	-,57186(*)	,07641	,000	-,8080	-,3357
		українська-російська	,60597(*)	,09637	,000	,3082	,9038
	українська-російська	російськомовні	,91023(*)	,10031	,000	,6003	1,2202
		двомовні	,06193	,11737	,991	-,3008	,4246
		українська-українська	-1,17783(*)	,09081	,000	-1,4585	-,8972
		українська-обидві	-,60597(*)	,09637	,000	-,9038	-,3082

\* The mean difference is significant at the .05 level.